

MOĞOLİSTAN'DA TÜRK LÜK BİLİMİ ÇALIŞMALARINI ÜZERİNE AÇIKLAMALI BİR KAYNAKÇA DENEMESİ

Fatma ALBAYRAK*

Öz

Geçmişten günümüze Türk tarihi, Türk dili ve kültürünün yayılma alanlarına bakıldığında Türk kültür ve medeniyet varlıklarının azımsanmayacak ölçüde Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunduğu görülecektir. Söz konusu varlıklar araştırılmadan ve tüm bilinmeyenleriyle ortaya konulmadan Eski Türk dili ve tarihi ile ilgili gerçekleri ortaya koyabilmek, millete ait kültürel kodların gelişim evrelerini takip edebilmek ve Türk dili tarihinde yer edinmiş yazı sistemlerini açıklayabilmek mümkün olmayacaktır. Bu sebeple Türk dünyasının ortak geçmişine ait değerler ve bıraktıkları kültürel mirasın bugün de yaşatıldığı Moğolistan Cumhuriyeti, Türk lük bilimi açısından en önemli yerlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Moğolistan'da Türk lük biliminin son yıllardaki gelişiminin ortaya konulması ve son dönem çalışmalarının da yer aldığı güncel bir listenin oluşturulup ayrıntılı açıklamalarının yapılması gereğinden hareketle bu çalışmada, Moğolistan'da başlangıcından günümüze kadar, özellikle de son yıllarda Moğol araştırmacıların yaptıkları Türk lük bilimi ile ilgili çalışmaların tanıtılması amaçlanmıştır. "Sadece Moğolistan'da ve Moğol araştırmacılarca" bilimsel standartlara uygun bir şekilde hazırlanarak uluslararası düzeyde yer edinmiş "kitap" türündeki yayınlara yer verilen bu çalışmanın, Moğolistan dışında, özellikle Türkiye'de, söz konusu araştırmaların tanıtılması ve devamının getirilmesi hususunda faydalı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Türk lük Bilimi, Moğolistan, Moğolca araştırmalar.

THE ATTEMPT OF EXPOSITIONAL BIBLIOGRAPHY ON TURCOLOGY STUDIES IN MONGOLIA

Abstract

When it is regarded to range of Turkish history, language and cultural assets from past to present it is seen that a considerable amount of Turkish cultural and civilization have been on the border of Mongolian Republic. Before assets in question are researched and presented with all unknown it is not possible that realities related to old Turkish language and history are able to present, developmental stages of cultural codes belonging to people are able to follow, writing systems in history of Turkish language are able to explained. For this reason, Mongolian Republic in which the values belonging to common background of Turkish world and their cultural inheritages have been maintained is accepted as one of the most important places in terms of Turcology.

For it is necessary to be presented the development Turcology in Mongolian in last years and to be explained in a detailed way forming an update list. It is aimed that the studies related to Turcology studied by Mongolian researchers have been introduced from its beginning to present,

* Arş. Gör.; Atatürk Üniversitesi, KKEF., Türkçe Eğitimi Bölümü, fatmalbay@hotmail.com.

especially in last years, in Mongolia. It has been thought that the study included just editions as a kind of the book gained a seat at an international level preparing properly to scientific standards by Mongolian researchers in Mongolia is going to be useful in introduction the studies in question and in respect of its continuation outside of Mongolia, especially in Turkey.

Keywords: Turcology, Mongolia, Mongolian Studies.

Ø. Giriş

Tarihte kurulan en eski Türk devletlerinin izlerini taşıyan Moğolistan Cumhuriyeti; günümüzde de Hoton, Dukha, Kazak gibi Türk kökenli halklar için yaşam alanı olmakla birlikte, Türk tarihini belgeleyen ve Türk yazı dilinin başlangıcını oluşturan Köktürk ve Uygur harfli yazıtlar ile birlikte ardı sıra gelen dönemlere de ışık tutan ve yakın ilişki kurulan diğer topluluklarla Türk toplulukları arasındaki kültürel geçişlerin kaydı niteliğinde olan Arap, Çin, Soğd, Sanskrit gibi çeşitli dillerde ve alfabelerle yazılan yazıtlar, şehir kalıntıları ve her türlü kültür ve medeniyet eserinin bulunmasının yanında bölge halkları tarafından oluşturulan inanç ve değerlerin en eski dönemlerden günümüze kadar taşındığı ve hâlâ da tüm renkleriyle yaşatıldığı önemli coğrafyalardan biridir.

Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Eski Türk dili, Türk tarihi ve kültürü ile ilgili, özellikle Eski Türk Yazıtları üzerine uzun yıllar araştırma ve incelemeler yapan Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz, Moğolistan'ın Türklük bilimi için önemini şu sözleriyle dile getirmiştir:

Büyük bölümü Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar Türk tarihi, Türk dili, Türk kültür ve medeniyeti açısından büyük önem taşımaktadır. Zira bu topraklar, tarihte pek çok Türk boyunun ortaya çıktığı kader birliği yaptığı zamanla millet suuruna erip devletler kurduğu ve gök kadar engin ülkelere sahip olduğu kutlu geçmişin eşsiz mirasını üzerinde barındırmaktadır. Bu mirası oluşturan çoğu Saka, Hun, Juan Juan, Köktürk, Uygur... Dönemlerine ait mezarlar, kurganlar, kaleler, surlar, barklar, şehir kalıntıları, petroglifler, dikili ve yazılı taşlar, heykeller, balballar, süs ve kullanım eşyaları hem Türk milletinin hem de Türk milletiyle sosyal, kültürel, siyasi, askeri, iktisadi ve ticari ilişkide bulunan milletlerin pek çok bilinmezine ışık tutacak hazinelerdir.¹

Bundan dolayı, Türkiye dışındaki Türkoloji çalışmaları içerisinde, Türk tarihinin önemli dönemlerinde Türk topluluklarına yurt olmuş, aynı zamanda Türk kültür varlıklarına da vatan olmuş toprakları sınırları içerisinde barındıran Moğolistan Cumhuriyeti'nde yapılmış ve yapılacak olan çalışmalar büyük önem taşımaktadır.

Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya ise 1982 yılında yayımladığı çalışmasında yer verdiği

¹ ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Yayıncılık, s. 3.

Moğolistan ve Japonya'da yapılan Türkoloji araştırmalarının, Batı ve Sovyet neşriyatının yanında, ayrı bir grup hâlini aldığı görülmektedir. Hatta eski Türkçenin ilk devresi olan Köktürk metinleri için Moğol neşriyatının, Eski Türkçenin ikinci devresi olan Uygur Türkçesi metinleri için de Japon neşriyatının takip edilmesinin bir zaruret, bir mecburiyet hâlini aldığı söylenebilir. Bu iki devre ile ilgilenen araştırmacıların eserleri, diğer yayınlar yanında Moğol ve Japon yayınlarından da faydalandıkları miktarda mükemmeliyete erişecektir.²

şeklindeki görüşleriyle, Moğolistan'da, Moğol araştırmacılar tarafından özellikle Köktürk harfli eserler üzerinde yapılmış çalışmaların önemine dikkat çekerek alanda çalışanların bu eserlerden de faydalanması gereğini bildirmiştir.

Moğolistan'da Türklük Bilimi araştırmaları 1930'lu yıllarda başlamış, alanda ilk eserler ise 1950'li yıllarda yayınlanmıştır. Moğollar ve diğer milletlerden olan araştırmacılar tarafından başlatılan çalışmalar, söz konusu tarihlerden günümüze dek yapılmaya devam etmiş ve bugün Türklük bilimi tarihine önemli boyutlarda katkıda bulunacak seviyeye ulaştırılmıştır. Bunun sonucunda da gerek Moğolların yaptığı gerekse farklı milletlerden araştırmacılarla ortak yapılan çalışmalar, Türklük biliminin uluslararası sistematik ve bilimsel niteliklere uygun şekilde ortaya konulabilmesine olanak sağlamıştır. Söz konusu çalışmalar arasında doğrudan Türklük bilimi ile ilgili olarak hazırlananların yanı sıra Moğol tarihi araştırmaları yahut Asya dilleri ve kültürleri araştırmaları içerisinde bölüm olarak yer alanlar da mevcuttur. Moğolistan'daki Türk kültür ve medeniyeti eserlerinin, yapılan çalışmalarla bugüne dek ulaştırılması ve de uluslararası bilim camiasına tanıtılmış olması, Türklük biliminin başlangıcını, gelişme dönemlerini takip edebilmek ve bugün dünyadaki yerini ortaya koyabilmek hususunda ilerleme kaydedilmesini sağlamıştır.

Moğolistan'daki Türklük bilimi çalışmalarına her yıl yenileri eklenmekte olsa da bunların uluslararası fark edilmesi ve paylaşılması hususunda zorluklar yaşanabilmekte, yapılan bu çalışmalardan haberdar olmak zaman zaman güçleşebilmektedir. Mevcut şartlar içerisinde bu tür zorluklar yaşansa da zamanla bunların aşılabileceğini ve bilimsel paylaşımların uluslararası düzeyde artacağını düşünmekteyiz.

Bu çalışmada, Moğolistan'da başlangıcından günümüze kadar, özellikle de son yıllarda Moğol araştırmacıların yaptıkları Türklük bilimi ile ilgili çalışmaların tanıtılması amaçlanmıştır. Bununla birlikte Moğolistan dışında ve özellikle Türkiye'de, söz konusu araştırmaların tanıtılması ve devamının getirilmesi hususunda ilerlemeler olacağı düşünülmektedir. Geçmiş

² SERTKAYA, O. F. (1982). Köl Tigin Kitabesinin Dikilmesinin 1250. Yıl Dönümü Dolayısı İle Moğolistan Halk Cumhuriyetindeki Köktürk Harfli Metinler Üzerinde Yapılan Arkeolojik ve Filolojik Çalışmalara Toplu Bir Bakış. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: TKAE Yay.

yıllarda Moğolistan'da Türklük biliminin durumu ve yapılan araştırmalarla ilgili Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya³ ve Doç. Dr. Bülent Gül⁴'ün çalışmaları olmuştur. Bunlara ek olarak, son dönem çalışmalarının da yer aldığı güncel bir listenin oluşturulup ayrıntılı açıklamalarının yapılması ve Moğolistan'da Türklük biliminin son yıllardaki gelişiminin ortaya konulması gereğinden hareketle bu çalışma hazırlanmıştır. Ek olarak belirtmek gerekir ki bu çalışmada yer verilen araştırmalar, sadece Moğolistan'da ve Moğol akademisyenlerce bilimsel standartlara uygun bir şekilde hazırlanarak uluslararası düzeyde yer edinmiş kitap türünde yayınlanan araştırmalardır. Makaleler, lisans bitirme tezleri ve lisansüstü düzeyde hazırlanan tezler, kitapçıklar gibi daha dar kapsamlı eserlere ise başka bir çalışmada değinmek üzere burada yer verilmemiştir.

Moğolistan'da yapılan Türkoloji araştırmalarını üç sınıfta incelemek mümkündür:

- Arkeoloji araştırmaları
- Dil araştırmaları
- Tarih ve kültür araştırmaları

1. Arkeoloji Araştırmaları

Moğolistan'daki Eski Türk Dönemine ait arkeoloji çalışmalarına Moğol bilim adamları 1930'lu yıllarda başlamıştır. Türkoloji tarihinde Moğolistan'ın stratejik önemi de göz önünde bulundurulduğunda bahsi geçen tarihler, bu çalışmaların başlaması açısından aslında oldukça geç bir dönem sayılabilir. Bunun sebebi de o döneme kadar Moğolistan'da alanda araştırma yapan tarihçi ve arkeolog sayısının az olmasıdır.

Moğolistan'da son yıllarda yapılan arkeoloji çalışmaları içerisinde Türkoloji ile ilgili kabul edilebilecek olanlar aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir:

- Şehir kalıntıları ile ilgili yapılan araştırmalar
- İnsan figürlü taşlar ile ilgili yapılan araştırmalar
- Kazı çalışmaları, yüzey araştırmaları

³ SERTKAYA, O. F. (1982). *agm.* Ankara.

⁴ 2001-2002 yılları arasında Moğolistan Devlet Üniversitesinde görev yapmış olan Bülent Gül, daha sonra bildiri olarak hazırladığı "Moğolistan Halk Cumhuriyetinde Türklük Bilimi" adlı çalışmasında, Moğolistan'da 2003 yılına kadar Türklük bilimi ile ilgili çalışmalar yapan bilim adamları ve eserleri hakkında genel bilgiler vermiş, çalışmasının sonunda da 'Moğol Bilim Adamlarının Çalışmaları' başlığı altında tür ayrımı yapmaksızın yapılmış olan çalışmaların listesini yayımlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. GÜL, B. (2003). Moğolistan Halk Cumhuriyetinde Türklük Bilimi, *A.Ü. DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 5-7 Mayıs 2003*. Ayrıca bk. GÜL, B. (2006). Moğolistan'da Türkolojinin Gelişimi ve Moğolistan'da Yapılması Gerekli Türkoloji Çalışmaları Üzerine I, *Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 25-26 Mayıs 2006*, (Yayın hazırlayanlar: Yunus Koç, Serdar Sağlam, Cahit Gelekeç), ss. 203-218.

- Kaya üstü tasvirler ile ilgili araştırmalar

1.1 Şehir Kalıntıları İle İlgili Yapılan Araştırmalar

Türk topluluklarının önemli bir kısmı, her dönemde, yürüttükleri ekonomik faaliyetlere ve yaşam şartlarına bağlı olarak göçebe ya da yarı yerleşik hayat tarzını sürdürse de Türklerde yerleşik hayatın izlerini Hunlardan itibaren takip etmek mümkündür.⁵ Eski Türk yazılı kaynaklarında “balık, kent, uluş, il” olarak adlandırılan ve geniş alanlar üzerinde son derece sistemli bir şekilde inşa edilmiş olan şehirler ile bu şehirlere ait ayrıntılar (kağanlık sarayı, surlar, gözetleme kuleleri, bina kalıntıları... vd.) Türk kültür ve medeniyetine tanıklık etmekte ve yerleşik yaşam olduğunu gözler önüne sermektedir.⁶

Moğolistan’da Türk Dönemine ait 10’dan fazla şehir kalıntısı bulunmaktadır. Bunlar arasında Uygurların başkenti olan Ordu Balık (Karabalgasun / Harbalgas) ve Han Balık (Bay Balık) dışındakiler genellikle pek fazla bilinmemektedir. 2003 yılından itibaren Moğol - Alman kazı ekibi Han Balık şehir kalıntısında çalışmalar yapmaktadır.

Moğolistan’da şehir kalıntıları ile ilgili yapılan çalışmalar arasında bahsedilmesi gereken bir diğer kültür varlıkları kurganlardır. Türk mezar geleneği tarihinin çok eskiye dayandığı bilinmektedir. Zira bugün büyük bölümü Moğolistan’la birlikte Doğu Türkistan’da, Tuva’da, Altay’da Kırgızistan’da, Kazakistan’da, Özbekistan’da, Azerbaycan’da, Anadolu’da... bulunan eski Türk mezarlarının en karakteristik olanları, Türk yaşayışı ve inancından derin izler taşıyan kurganlardır. Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur ve Kırgız dönemlerinin hepsinde var olan kurgan geleneğinin temelinde ise; “ölen kişiye ev (eb, öy, üy) yapma, oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır, kurma” düşüncesi yatar.⁷ Orta ve Batı Moğolistan’da ağırlıklı olmakla birlikte genel olarak tüm Moğolistan coğrafyasında oldukça fazla sayıda yer alan Eski Türk dönemine ait kurgan ve mezar kalıntıları arasında;

- Kağan, kumandan ya da devrin ileri gelenlerinin mezarları olan büyük kurganlar (Soylulara ait kurganlar ile külliyeleler),

- Büyük kurgandaki kişinin ailesine, yakın çevresine ve ona yakın olmak isteyenlere ait ya da halka ait kurgan ve mezar kalıntıları yer almaktadır.

⁵ MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat –Şine Us*. Ankara. ss. 33-57.

⁶ ALYILMAZ, C. (2002). Eski Türk Şehirleri ve Semerkant. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Erzurum.

⁷ ALYILMAZ, C. (2008). Asya’dan Avrupa’ya Ana Çizgileriyle Eski Türk Uygarlık Eserleri. *Tarihten Bir Kesit Etrüskler 2-4 Haziran 2007 Bodrum Sempozyum Bildirileri*, Ankara, s. 187-198; Mert, O. (2009). Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Urganlar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 39, Erzurum, s. 19.

Moğol araştırmacılar 1950’li yıllardan başlayarak Eski Türk dönemi kurganları üzerinde çalışmalar yapmaya başlamış ve bu çalışmalarını bilimsel yayınlar hâline getirmişlerdir. Bu dönemlerde Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından yayımlanan “*Studia Archaeologica, Studia Historica, Шинжлэх Ухааны Академийн (ШИВА) Мэдээ (Bilimler Akademisinden Haberler)*” gibi bilimsel araştırma dergilerinin her sayısında Eski Türk dönemiyle ilgili arkeolojik çalışmalara yer verilmiştir.

Moğolistan’da şehir kalıntıları ve kurganlarla ilgili olarak yapılan önemli çalışmalar söz konusu olduğunda ilk akla gelen isim kuşkusuz H. Perlee’dir. Bahsedilmesi gereken eserleri ise aşağıdaki gibidir:

1.1.1. H. Perlee, *Mongoliin Ertnei Sönösön Hot, Suurini Tüühiin Asuudald*, [Moğolistan’daki Eski Dönem Büyük ve Küçük Şehir Kalıntılarının Temel Tarihi Meseleleri], Ulaanbaatar, 1956.

H. Perlee, Moğolistan’da Hun İmparatorluğu, Köktürk ve Uygur Kağanlıkları, Kitan Devleti, Büyük Cengiz Han İmparatorluğu gibi gelmiş geçmiş ve tarihte iz bırakmış devletlerden (Moğolların “dört uls” olarak adlandırdığı töreli, töre sahibi uluslar, büyük devletler) kalan tarihî ve kültürel açıdan da bir o kadar önem taşıyan şehir kalıntıları üzerinde çalışma yapmıştır. Alanında ilk olarak yayımladığı bu eserde, adında da bildirdiği gibi Moğolistan’daki eski dönemlerden kalma büyük şehir kalıntılarıyla birlikte özellikle askerler tarafından kısa süreli yaşam alanı olarak kullanılan küçük şehirler yahut sur niteliği taşıyan yapılarla ilgili araştırmalara kısaca değinmiştir. Bu çalışmasından kısa bir süre sonra yayınladığı kitabında Moğolistan’daki şehir kalıntıları üzerine daha kapsamlı bilgilere yer vermiştir.

1.1.2. H. Perlee, *Mongol Ard Ulsiin Ert, Dundad Üyeiin Hot Suurini Tovçoon*⁸, [Moğolistan’daki Eski ve Orta Dönem Şehir Kalıntlarına Toplu Bir Bakış], Ulaanbaatar, 1960.

H. Perlee, yukarıda bahsi geçen *Mongoliin Ertnei Sönösön Hot, Suurini Tüühiin Asuudald* adlı kitabını yayınlamasından kısa bir süre sonra, ilk çalışmasının genişletilmiş baskısı niteliğinde olan ve Moğolistan’daki eski ve orta dönem şehir kalıntılarını ayrıntılı bir şekilde

⁸ Çağdaş Moğolca “tovç (ТОВЧ)” Eski Moğolca “tovçi (ᠲᠣᠪᠴᠢ)” kavram işareti; ad ve sıfat olarak kullanılan ve ‘düğme, ya da düğme gibi toplayan, birleştiren, düğümleyen eşya’ anlamlarına gelir. Söz konusu kavram işaretine yapım eki getirilerek türetilen Çağdaş Moğolca “tovçoo (ТОВЧОО)” Eski Moğolca “tovçiyān (ᠲᠣᠪᠴᠢᠶ᠋ᠠᠨ)” kavram işareti ise “birleştirilmiş, toplanmış, toplu” anlamında kullanılır. Kavram işaretinin geçtiği farklı eserlerin Türkçeye çevirilerinde genellikle tercih edilen kavram işaretleri “tarih, tarihçe”dir. Ancak burada bahsi geçen eserin, salt tarih araştırmasından ziyade şehir kalıntılarını tespit ve ait oldukları dönem özelliklerini açıklamaya yönelik yapılan eserlerin kısa özetlerinin bir araya getirilmiş bir toplusu olmasından dolayı, bu eserin adının “*Moğolistan’daki Eski ve Orta Dönem Şehir Kalıntlarına Toplu Bir Bakış*” şeklinde tercüme edilmesi daha uygun görülmüştür. bk. TSEVEL, Ya. (2013). *Mongol Helni Tovç Tailbar Toli*. Ulaanbaatar, ss. 733-734.

tanıttığı *Mongol Ard Ulsiin Ert, Dundad Üyeiin Hot Suuriniï Tovçoon* adlı kitabını yayınlamıştır. Moğolistan'daki şehir kalıntılarına tüm yönleriyle yer verilmiş olmasından ötürü alanında ilk olma özelliğini taşıyan bu kapsamlı eser, döneminin araştırmacıları tarafından da yaygın bir şekilde kullanılan kaynak eser hâlini almıştır.

H. Perlee kitabında, Moğolistan'da Köktürk ve Uygur dönemine ait 10'a yakın şehir kalıntısı bulunduğunu ilk defa belirtmiştir. H. Perlee'nin tespitleri, daha sonra söz konusu alanda araştırmaların da artmasına vesile olmuş; Arhangai aймаğın Hotont sumundaki Ordu Balık'ta (Karabalgasun / Harbalgas), Bulgan aймаğın Hutag-Öndör sumundaki Bay Balık'ta çalışmalar artmıştır.

H. Perlee kitabında;

- Hun Dönemi şehir kalıntıları,
- Kitan Dönemi şehir kalıntıları,
- Moğol Dönemi şehir kalıntıları olmak üzere genel olarak üç bölüme yer vermiştir.

Birinci bölüm: Hunlara ait şehir kalıntıları (M.Ö. III. yy - M.S. I. yy)

- I. Hun Şanyu'suna ait kağanlık sarayı
- II. Çinli senyünlerin seddlerinin olduğu şehir kalıntıları
- III. Hun İmparatorluğunun ticaret, tarım ve diğer ekonomik faaliyetleri
- IV. Hun İmparatorluğu şehir kalıntıları üzerinde yapılan başlangıç araştırmaları
- V. Yüzey araştırmaları sonucu bulunan şehir kalıntıları

İkinci bölüm: Moğol-Türk soylularına ait şehir kalıntıları (M.S. II. yy - M.S. X. yy)

- I. Siyanbi, Juan Juan, Tobalara ait şehir kalıntıları
- II. Eski Moğol topluluklarının şehir kalıntıları
- III. En Eski Türklere ait şehir kalıntıları (V. yy - VII. yy sonu)
- IV. Orhun Türklerinin şehir kalıntıları (VII. yy sonu - VIII. yy ortası)
- V. Dokuz Boylu Uygurların şehir kalıntıları (VIII. yy ortası – IX. yy ortası)

Üçüncü bölüm: Kitan dönemindeki Moğol topluluklarına ait şehir kalıntıları (X. yy – XII. yy başı)

- I. Çin Tolgoi Balgas (Çceni-çcetü) Şehri
- II. Züün Herem (pi-bei-he-çen) Şehri

III. Bars Şehri -1 (dun -çen)

IV. Kaynak eserlerde zaman zaman adı geçen Kitan dönemine ait şehir kalıntısı

Dördüncü bölüm: Büyük Moğol İmparatorluğundan önceki dönem şehir kalıntıları)
(XI. yy – XIII. yy başı)

I. Moğol boylarının şehir kalıntıları

II. Moğol boylarına ait olup olmadığı net olmayan şehir kalıntıları

III. Moğol boylarının tarım ve el işleme (tekstil) faaliyetleri

Beşinci bölüm: Büyük Moğol İmparatorluğuna ait şehir kalıntıları (1220 – 1370)

I. Büyük Moğol İmparatorluğu kağanları dönemindeki Har-Horin (Karakurum)
(1220-1370)

II. Büyük Moğol İmparatorluğu kağanları dönemindeki askerî faaliyetler, tarım
ve tekstil faaliyetlerine ait kalıntılar

III. Büyük Moğol İmparatorluğu kağanları dönemindeki kağanlara ait şehir
kalıntıları

IV. Ügedei (Ögedey) Kağana ait şehir kalıntısı

Altıncı bölüm: Moğol feodal topluluklarının dağılması dönemindeki şehir kalıntıları
(XIV. yy sonu – XVII. yy başı)

I. Feodal topluluklar dönemi başlangıç ve ortalarına ait sedd kalıntıları (XIV. yy)

H. Perlee, kitabında ayrıca ait oldukları dönem belirlenemeyen yaklaşık 210 şehir
kalıntısını da tanıtmıştır.

1.2. İnsan Figürlü Taşlar İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Eski Türk dönemi topluluklarının yaşantı ve inanç ekseninde geliştirdiği kültür dairesi çerçevesinde bahsedilen ve ölmüş ataları tazim ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdeti olarak tanımlanan atalar kültü⁹ inancının sembolik anlatımları olarak kabul edilen insan figürlü taşlar, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan engin coğrafyada tarihin sessiz ama yaşayan tanıklarındır. Birlikte anıldıkları balballardan oldukça farklı olan insan figürlü taşlar, genellikle vücut hatlarının belirgin olmasıyla bilinir. İnsan figürlü taşların, diğer kültür varlıklarıyla birlikte yoğun olarak buldukları yerlerden biri de Moğolistan Cumhuriyeti'dir.

⁹ GÜNGÖR, H. (2002). Eski Türklerde Din ve Düşünce. *Türkler*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 264.

Moğolistan'daki insan figürlü taşlar arasında; Bronz Dönemi sonu ve Demir Dönemine ait olanlar, Türk Dönemine ait olanlar, Uygur Dönemine ait olanlar, Kitan Dönemine ait olanlar, Moğol Dönemine ait olanlar sayılabilir. Moğolistan'da her geçen yıl söz konusu bulgular daha da artmakta, zaman içerisinde yapılan çalışmalarla buluntulara her yıl yenileri eklenmektedir. Sadece insan figürlü taşlar üzerine hazırlanmış eserler olduğu gibi farklı türlerde yapılan araştırmalar içerisinde bu konuyla ilgili bölümlere yer verilen çalışmalar da mevcuttur. Bu bölümde doğrudan insan figürlü taşlar üzerine hazırlanmış kitap çalışmalarına yer verilmiştir. Ancak bunların dışında kalan ve birden çok alan üzerine hazırlanmış (şehir kalıntıları, kazı çalışmaları yüzey araştırmaları gibi) kitaplarda bölüm olarak yer alan çalışmalardan diğer kategorilerde bahsedilecektir.

Moğolistan'da insan figürlü taşlarla ilgili, ilk sırada adı anılması gereken Moğol bilim adamı Dövdoın Bayar'dır. İçerisinde Eski Türk ve Uygur dönemlerine ait insan figürlü taşlarla ilgili bilgilere yerilen çalışmalar şunlardır:

- 1.2.1. D. Bayar, *Mongoliin Töv Nutag Dahi Türegiin Üyeiin Hün Çuluu* [Orta Moğolistan'daki Eski Türk Dönemine Ait İnsan Figürlü Taşlar], Ulaanbaatar, 1997.

Dövdoın Bayar, Moğolistan'da, sadece Eski Türk Dönemine ait insan figürlü taşlar üzerinde çalışmıştır. Alanında hazırladığı çok sayıda makalesi bulunan araştırmacının önemli kitaplarından birisi *Orta Moğolistan'daki Eski Türk Dönemine Ait İnsan Figürlü Taşlar* adlı eseridir. Bu kitapta, Orta Moğolistan'da özellikle Arhangai aymag, Övörhangay aymag, Bulgan aymag ve Töv aymagda bulunan Köktürk Dönemine ait 130'a yakın insan figürlü taş üzerinde çalışmış ve bunların genel şekil özellikleri ile birlikte şapka, kemer, elbise, küpe gibi takı ve giysi ayrıntılarını incelemiştir. Ayrıca insan figürlü taşların dört farklı açıdan çizimlerine de yer vermiştir.

Eski Türk Dönemine ait insan figürlü taşlar üzerinde uluslararası çalışmada çalışma yapan pek çok araştırmacı için de esin kaynağı olan kitap, alana dikkatleri çekerek yapılan çalışmaların artırılmasına da katkıda bulunmuştur.

- 1.2.2. D. Bayar ve D. Erdenebaatar, *Mongol Altayiin Hün Çuluun Höşöö* [Altay Dağlarının Moğolistan Sınırları İçerisinde Kalan Bölgesindeki İnsan Figürlü Taşlar], Ulaanbaatar, 1995.

Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsüne bağlı olarak çalışan araştırmacılar B. Bayar ve D. Erdenebaatar, 1989 - 1991 yılları arasında Bayan-Ölgi aymag bölgesinde

çalışmalar gerçekleştirmiş ve bu çalışmalar sırasında tespit edilen insan figürlü taşlarla ilgili elde ettikleri buluntular üzerinde yaptıkları incelemeler sonucu bu kitabı yayınlamışlardır.

Kitapta, Bayan-Ölgii aymagda bulunan 90'a yakın insan figürlü taşın bulunduğu bölgeler ve taşların genel fiziksel özellikleri tanıtılmıştır. Özellikle insan figürlü taşların fotoğrafları ve çizimlerine yer verilmiş olması, eseri inceleyenlere söz konusu buluntularla ilgili ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

1.3. Kazı Çalışmaları, Yüzey Araştırmaları

Türk toplulukları tarihinin başlangıç dönemlerindeki yerleşim alanlarından biri kabul edilen bugünkü Moğolistan coğrafyasında, geçmişten günümüze yapılan kazı çalışmaları ve yüzey araştırmalarının Türk tarihi başta olmak üzere dil, kültür, inanç, yaşayış vb. pek çok açıdan da aydınlatıcı gelişmeler elde edilmesine vasıta olduğu bilinmektedir. Özellikle Köktürk harfli metinlerin keşfinden bugüne dek geçen 120 yıl içerisinde Fin, Rus, Alman, Japon gibi farklı milletlerden bilim adamlarının bölgede kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları faaliyetlerini artırarak devam ettirmesi sonucu, günümüzde şehir kalıntılarından yazılı taşlara, kağan saraylarından anonim mezarlara, altın, gümüş ve değerli taşlardan yapılmış sorguç, ritüel kaplar, heykelcikler, takı, süs ve kullanım eşyalarına kadar Türk kültür tarihini farklı boyutlarıyla ortaya çıkaracak irili ufaklı pek çok buluntu elde edilmiştir. Türk bilim adamlarının bölgede bu tür arkeolojik çalışmalara başlaması ise diğerlerine nispeten daha geç tarihlerde olmuş; 1995 yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Moğolistan Cumhuriyeti arasında başlatılan görüşmeler ve imzalanan anlaşmalar sonucunda, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA)'nın Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı ile ortaklaşa organize ettikleri "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi" çerçevesinde 2003 yılına kadar, Höşöö Tsaidam Bölgesi'nde jeofizik, jeodezi ve fotogrametrik araştırma ve incelemeleri yapılmıştır.¹⁰

Günümüzde söz konusu bölgede yaşamlarını sürdüren ve bu topraklara daha aşina olan Moğol bilim adamlarının da bu alanda yaptıkları çalışmalar dikkate değerdir. N. Ser-Odjav'ın 1950'lerde başlanılan kazı çalışmalarının ardından yayınladığı kitabının yanı sıra sonraki dönemlerde makale türünde de çalışmaları olmuştur.

Moğolistan'da yapılan kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları son on yılda oldukça yoğunlaşmış; alanda yayınlanan kitapların yanında daha farklı türlerde de pek çok çalışma yapıldığı gözlenmiştir. Bunlar arasında kitap türünde yayınlananlar aşağıdaki gibidir:

¹⁰ SERTKAYA, O. F., ALYILMAZ, C. ve TSENDİYN, B. (2001). *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara; ALYILMAZ, C. (2010). 2010 Yılı İtibarıyla Höşöö Tsaidam Bölgesi ve Orhun Vadisi. *Dil Araştırmaları*, 7, Ankara, ss. 9-59.

1.3.1. N. Ser-Odjav, *Ertnei Türegüüd (VI-VIII. züün)* [Eski Türkler (VI-VIII. yy)], Ulaanbaatar, 1970.

Eski Türk Dönemi arkeolojik kalıntıları üzerinde çalışılarak hazırlanan ilk eserlerden biri N. Ser-Odjav'ın "*Eski Türkler*" adlı kitabıdır. Bu kitapta Moğolistan'daki Eski Türk Döneminin genel tanıtımına yer verilmiş; Köktürk Dönemine ait eserler hakkındaki bilgilerin ardından bu eserler üzerinde yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Özellikle 1958 yılında Köl Tigin Yazıtının olduğu bölgede açılan kanal içerisinde, genel yapı özelliklerini ortaya koyma amaçlı yapılan, dar kapsamlı kazı çalışması ve bunun sonuçları hakkında bilgiler verilmiştir.

Kitaptaki bölümler aşağıdaki şekildedir:

Birinci bölüm: Arkeolojik kalıntıların bulunduğu arazilerin jeolojik özellikleri ve kalıntıların genel olarak sınıflandırılması (ait olduğu boyun özelliklerine göre gibi)

- I. Eski Türklerle ait arkeolojik kalıntıların bulunduğu arazilerin jeolojik özellikleri
- II. Eski Türklerle ait arkeolojik kalıntıların genel olarak sınıflandırılması

İkinci bölüm: Kurgan, mezar kalıntıları ve külliyelerde yapılan kazı çalışmaları

- I. Kurganlar
- II. Soylulara ait mezar külliyeleri

Üçüncü bölüm: İnsan figürlü taşlar

- I. İnsan figürlü taşların şekli ve genel fiziksel özellikleri
- II. Moğolistan'daki insan figürlü taşlar
- III. Birden fazla insan figürü çizilmiş olan taşlar

Dördüncü bölüm: Damgalar ve kaya resimleri

Büyük Vezir Tonyukuk Yazıtı (Moğolcaya çevirisi)

Köl Tigin Yazıtının Güney Yüzü (Moğolcaya Çevirisi)

Yazar "Kurganlar" adlı bölümde, Köktürk Dönemi halkına ait mezarlar üzerinde yapılan kazı çalışmalarını anlatmıştır. N. Ser-Odjav'ın bu kitabı, günümüzde de Moğolistan'da Arkeoloji Bölümlerinde, arkeolojik çalışmalarda kullanılan tekniklerin öğretilmesi hususunda el kitabı niteliğinde kullanılan kaynak bir eserdir.

1.3.2. D. Tseveendorj, D. Bayar, Ya. Tserendagva, Ts. Oçirhuyag, *Mongoliin Arkeologi* [Moğolistan Arkeolojisi], Ulaanbaatar, 2002.

Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından çıkarılan bu eserde, “*Eski Türk - Uygur Döneminin Arkeolojisi*” adlı ayrı bir bölüme yer verilmiş ve bu bölümde, Moğolistan’daki Köktürk ve Uygur Dönemi arkeolojik araştırmalarının genel tanıtımı yapılmıştır. Ayrıca söz konusu dönemlere ait mezarlık ve şehir kalıntılarının nasıl araştırılması gerektiğini, bunların nerelerde olduğunu, Eski Türk Dönemine ait kaya resimlerinin diğerlerinden farklılıklarını ortaya koymak amaçlanmıştır.

1.3.3. Ts. Törbat, Ç. Amartüvşin, U. Erdenebat, *Egiin Goliin Sav Nutag Dahi Arkheologiin Dursgaluud* [Egi Irmağı Vadisindeki Arkeolojik Çalışmalar], Ulaanbaatar, 2003, 296 s.

Moğol, Amerikan ve Fransız arkeologlar tarafından Orta Moğolistan’da bulunan Bulgan Aymağa bağlı Hutag-Öndör sumunda Eg-Selenge adlı nehrin bulunduğu bölgedeki vadide 40 km’lik bir alanda, 1994 yılında kazı çalışmaları ve yüzey araştırmalarına başlanmış ve bunlar kısa aralıklarla devam ettirilmiştir. Söz konusu çalışmalar neticesinde yayınlanan bu kitaptaki bölümler şu şekildedir:

Birinci bölüm: Egi nehri vadisinde yapılan arkeolojik araştırmaların tanıtılması / İkinci bölüm: Arazi ve iklim araştırması ile jeomorfolojik yapı araştırmaları / Üçüncü bölüm: Bronz Dönem / Dördüncü bölüm: Hun Dönemi / Beşinci bölüm: Eski Türk Dönemi / Altıncı bölüm: Moğol Dönemi

Bu bölümlerin her biri kendi içerisinde 3 ila 6 alt bölüme ayrılmıştır. Bunlar içerisinde Türk Dönemi ile ilgili olan beşinci bölümde;

I. Eski Türk Dönemi arkeoloji araştırmalarında bazı sorunlar

II. Egi nehri vadisindeki Eski Türk kurganları

III. Egi nehri vadisindeki Eski Türk kurganları üzerinde yapılan çalışmaların sonuçlarına yer verilmiştir.

Kitapta, Eski Türk Dönemine ait 5 kurgan tanıtılmıştır. Ayrıca, araştırma sonuçlarına dayanarak; defin töreni, defin eşyaları, silahlar, at araç - gereçleri, günlük yaşamda kullanılan eşyalar, kemer ve kemer tokaları gibi Eski Türk dönemi defin törenlerinde kullanılan yahut günlük yaşamda yer alan eşyalardan oluşan çeşitli kalıntılar tanıtılmıştır.

1.3.4. Ts. Törbat, D. Bayar, D. Tseveendorj, Ts. Battulga, N. Bayarhüü, T. İderhangai, P. H. Jackar, *Mongol Altayiin Arkheologiin Dursgaluud I. Bayan-Ölgii Aymag* [Altay Dağlarının Moğolistan Sınırlarında Kalan Bölgesindeki Arkeolojik Kalıntılar I: Bayan-Ölgii Aymag], Ulaanbaatar, 2009, 424 s.

Arkeolojik kalıntılar üzerine hazırlanmış olan bu kitapta, ayrı ayrı bölümlere yer verilmiştir. Bunlar arasında, dördüncü bölüm Eski Türk Dönemiyle ilgilidir. Bölümdeki alt başlıklar şöyledir:

I. Eski Türk Dönemi Runik Yazıtları

II. Eski Türk Dönemindeki Atlı Mezarlar

- Moğolistan'da atlı mezarlar üzerine yapılan çalışmalara genel bakış
- Eski Türk Dönemi arkeolojik kalıntılarının yayıldığı alanlar ve tarihî önemi
- Eski Türk döneminin atlı mezarlarının yayıldığı alanlar

III. Eski Türk Dönemine ait insan figürlü taşlar

- Araştırmanın genel özeti
- İnsan figürlü taşların fiziksel özellikleri
- İnsan figürlü taş türleri
- İnsan figürlü taşların duruş özellikleri ve ayrıntılarına göre betimlenmesi
- Süs eşyaları
- Taşlar üzerine işlenmiş insan figürlerinin elinde olan eşyaların betimlenmesi
- Kemer
- Silah
- Belde taşınan kap ya da küçük torba tasvirleri

IV. İnsan figürlü taşların genel bazı özellikleri

V. Eski Türk Dönemi külliyelerinin özellikleri

VI. Eski Türk kaya resimleri

VII. Uygur Dönemindeki insan figürlü taşlar

1.3.5. *Dund-Govi Aimagt Hiisen Arkeologiin Sudalгаа* [Dund-Govi Aymagda Yapılan Arkeolojik Çalışmalar], ŞUA Arkheolojiin Hüreelen (Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü), Ulaanbaatar, 2010, 453 s.

Bu kolektif eserde, Dund-Govi aymagda, özellikle İh Gazriin Çuluu, Baga Gazriin Çuluu adlı büyük dağların etrafındaki alanlarda yapılmış yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarının sonuçları anlatılmıştır. Kitabın bölümleri;

Birinci bölüm: Baga Gazariin Çuluu bölgesindeki arkeolojik çalışmalara genel bir bakış ve jeomorfolojik araştırmalar

İkinci bölüm: Baga Gazariin Çuluu bölgesindeki arkeolojik yüzey araştırmalarının laboratuvar testleri sonuçları

Kitabın birinci bölümünde iki alt başlık, ikinci bölümünde üç alt başlık, üçüncü ve dördüncü bölümlerinde de beşer alt başlık yer almaktadır. Üçüncü bölümün üçüncü alt başlığı altında, Moğol araştırmacılar Ç. Amartübşin ve Ts. Battulga tarafından hazırlanan “Eski Türk Dönemi Arkeoloji Çalışmaları” adlı bir kısım yer almaktadır. Bu kısımda Baga Gazariin Çuluu denilen yerdeki kurgan ve külliyelerde yapılan kazı çalışmalarının sonuçlarına yer verilmiştir.

1.3.6. A. Oçir, L. Erdenebold, S. :Harcaubay, H. Cantegin, *Ertnii Nüüdelçdiin Bunhant Orşuulga* [Eski Göçebe Toplulukların Yer Altı Türbeleri], Ulaanbaatar, 2013, 290 s.

Bu kolektif eserde, 2011 yılında Moğolistan’da Bulgan aймаğın Bayan Nuur sumunun Şoroon Bumbagar adlı bölgesinde Moğol-Kazak bilim heyeti tarafından yapılan arkeolojik araştırmaların sonuçları tanıtılmıştır. Eserde yer verilen bölüm başlıkları şu şekildedir:

Birinci bölüm: Ulaan Heremdeki Şoroon Bumbagar bölgesi kazı çalışmaları

- I. Şoroon Bumbagar bölgesi çalışmalarının tanıtımı
- II. Kazı çalışmaları
- III. Yer altı türbesinin kapısının açılması için yapılan kazılar
- IV. Yer altı türbesinin odalarının kazılması
- V. Yer altı türbesinin mezar alanı üzerindeki çalışmalar
- VI. Yer altı türbesinin duvar resimleri üzerindeki çalışmalar

İkinci bölüm: Şoroon Bumbagar kazısında elde edilen buluntular

- I. Çamurdan yapılmış buluntular
 - Çamurdan yapılmış, ‘mahrnja’ denilen kötü ruhları engellediğine inanılan objeler
 - Çamurdan yapılmış insan heykelleri

- Çamurdan yapılmış atlı adamlar
- Çamurdan yapılmış hayvanlar

II. Altından yapılmış buluntular

- Altından yapılmış buluntular
- Altından yapılmış sikkeler

III. Ağaçtan yapılmış buluntular

IV. Diğer buluntular

- Bronz buluntular
- Gümüş buluntular
- Diğer buluntular

1.3.7. *Taliin Moriton Daiçdiin Öv Soyol* [Bozkırın Atlı Kahramanlarının Kültür Hazinesi], Ulaanbaatar, 2014, 303 s.

Bu kolektif eserde Moğolistan'daki kayalıklar arasına yapılmış mezarlar ve bunlardan çıkarılan buluntularla ilgili araştırma sonuçlarına yer verilmiştir. Kitapta Moğol araştırmacılar;

Ts. Törbat'ın, Eski Türk Dönemi arkeolojik kalıntıları;

Ts. Odbaatar'ın, Uygur dönemi arkeolojik eserleri,

Ts. Törbat, D. Batsüh ve T. Batbayar'ın, Jargalant Hairhan adlı bölgede bulunan müzik aleti,

Ts. Battulga'nın, Jargalant Hairhan adlı bölgede bulunan müzik aleti üzerindeki Köktürk yazısı,

D. Ganpürev'in, 'Altayın yatıg' adı verilen müzik aletinin yapı özelliklerinin incelenmesi ve restorasyonu ile ilgili hazırladıkları araştırmalar yer almaktadır. Kitapta, Moğol araştırmacıların söz konusu müzik aleti üzerinde yaptıkları çalışmalara oldukça geniş yer verilmiştir.

1.4. Kaya Üstü Tasvirler İle İlgili Çalışmalar

Türk boylarının yaşadıkları dönemlerin kültür ve uygarlığının günümüz dünyasındaki şahitleri olan kaya üstü tasvirler, yer aldıkları bölgelerin coğrafi özelliklerini de yansıtır ve aynı zamanda, dönemlerine ait canlı türleri ve kültürün söz konusu canlıları algılama biçimi

hakkında da değerli bilgiler sunar.¹¹ Sınırları içerisinde yer alan kaya üstü tasvirler bakımından açık hava müzesi niteliğinde olan Moğolistan Cumhuriyeti'nde, tüm ayrıntılarıyla çalışılması gereken kültür varlıklarından biri de kaya üstü tasvirlerdir.

Çoğunlukla damgalar, yazıtlar gibi diğer kültür varlıklarıyla birlikte bir kompleks içerisinde yer alan kaya üstü tasvirler, yer yer sıralı kayalar üzerinde yoğun bir şekilde bulunabilmektedir. Hemen hemen bütün Moğolistan coğrafyasına dağılmış olan kaya üstü tasvirler ile ilgili olarak Moğol araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar şunlardır:

1.4.1. N. Ser-Odjav, *Bayanligiin Hadnii Zurag* [Bayanlık'daki Kaya Resimleri], Ulaanbaatar, 1987.

N. Ser-Odjav tarafından hazırlanan eserde, Moğolistan'ın Batı tarafında yeryüzü oluşumları ve iklim özellikleri dolayısıyla hem ova hem de çöl niteliği taşıyan arazide bulunan Bayan Hongor aymağın Bayanlık sumunda yer alan İh Bayan adlı dağlık bölgenin “Biçigtiin am (Yazıtlı ağız / geçit)” adlı bölgesinde yer alan kaya üstü tasvirler hakkında bilgi verilmiştir.

Kitapta yer alan bölümler arasında;

- Kaya resimlerinin fiziksel özelliklerinin betimlenmesi,
- Kaya üzerine çizilen şekillerin ifade ettiği anlamlar ve dönem özellikleri yer almaktadır.

Eser içerisinde, Eski Türk Dönemine ait kaya üstü tasvirler, damgalar ve işaretler, “Kaya üzerine çizilen şekillerin ifade ettiği anlamlar ve dönem özellikleri” adlı bölümde yer almaktadır.

1.4.2. T. Sanjimyatav, *Mongoliin Hadnii Zurag* [Moğolistan'daki Kaya Resimleri], Ulaanbaatar, 1995.

Bu eserde, Moğolistan'da bulunan kaya üstü tasvirler genel olarak tanıtılmıştır. Özellikle Eski Türk Dönemine ait oldukça fazla sayıda kaya resimleri, damgalar ve yazıtların tanıtımına yer verilmiş, Deel Uul-II Yazıtı gibi bazı yazıtlar da bilim dünyasına kazandırılmıştır. Eserde aşağıdaki üç ana başlık altında açıklamalara yer verilmiştir:

¹¹ ALYILMAZ, C. (2010). Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri*, C. III, Ankara, ss. 81-87; BAYAR, D. (1996). Gurvan Mandalın Hadnii Zurag. *Arheologiın Sudlal*, Tom. XVI, Ulaanbaatar, ss. 89-102; MERT, O. (2009). Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, Erzurum, ss. 1-24; ALYILMAZ, C. (2002). Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler. *Yeni Türkiye Dergisi*, 46, Ankara, ss. 613-615; JACOBSON, E. (1998). The Recreation of Landscape Settings in Petroglyphs of Northern Central Asia. *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 3; MERT, O. (2007). Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, Erzurum, ss. 233-254; MERT, O. (2007). Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliyyede Bulunan Damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, Erzurum, ss. 281-305.

- Moğolistan'daki toprak boya ile yapılmış kaya resimleri
- Moğolistan'daki oyma yöntemiyle yapılmış kaya resimleri
- Moğolistan'daki kaya resimlerinin konuları, anlamları ve zamanları.

Ardından numaralandırılarak verilen kaya resimlerinin üzerindeki tasvirler açıklanmıştır.

1.4.3. D. Tsevendorj, *Mongoliin Ertnei Uragiin Tüüh* [Moğolistan'daki Arkaik Dönem Sanatları Tarihi], Ulaanbaatar, 1999.

Prof. Dr. Tsevendorj bu eserde Moğolistan'daki arkeolojik buluntular üzerindeki tasvirler ve kaya resimlerinin oldukça eski dönemlere ait olduğunu açıklamıştır. Ayrıca Eski Türk Dönemine ait Moğolistan'da bulunan bazı kaya resimleri ve figürler üzerinde durmuş ve bunların Eski Türklere ait sanat eserleri olduğunu, sanat tarihinin de başlangıcını oluşturduğunu ileri sürmüştür.

Kitap, aynı zamanda Eski Türk Dönemine ait kaya resimleri üzerine yapılan araştırmalar arasında kaynak eser olarak kabul edilmektedir.

Moğolistan'daki kaya üstü tasvirler ile ilgili yapılan çalışmalar arasında dikkate değer olan diğer eserler aşağıdaki gibidir:

- 1.4.4. D. Tseveendorj, L. Batçuluun, N. Batbold, *Molor Tolgoiın Hadnii Zurag* [Molor Tolgoi'daki Kaya Resimleri], Ulaanbaatar, 2004.
- 1.4.5. D. Tseveendorj, Ya. Tserendagva, B. Günçinsüren, D. Garamjav, *Javhlant Hairhanii Hadnii Zurag* [Javhlant Hairhan'daki Kaya Resimleri], Ulaanbaatar, 2004.
- 1.4.6. D. Tseveendorj, N. Batbold, *Dundgovi Aimgiin Del Uuliin Bilüünii Hadnii Zurag* [Dundgovi Aymağın Del Uul (dağların)daki Kaya Resimleri], Ulaanbaatar, 2005, 96 s.
- 1.4.7. D. Tseveendorj, D. Garamjav, B. Günçinsüren, Ya. Tserendagva, J. Gantulga, Ç. Amartüvşin, T. Mönkhbat, *Hanbogdiin Hadnii Zurag* [Hanbogd'daki Kaya Resimleri], Ulaanbaatar, 2010.

EK: Moğolistan'da, yapılan arkeolojik araştırmalar kapsamında ortaya konulan ve bunlar içerisinde kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları, insan figürlü taşlarla ilgili çalışmalar, şehir kalıntıları ile ilgili araştırmalar ve kaya üstü tasvirlerle ilgili araştırmaların hepsini kapsayan eserler de mevcuttur. Bunlar arasında en kapsamlı hazırlanan ise aşağıdaki eserdir:

Mongol Nutag Dahi Tüüh Coyoliin Dursgal (Sedevçilsen Lavlah) [Moğolistan'daki Tarihî ve Kültürel Yapıtlar, (Sınıflandırılmış Bilgiler)], Ulaanbaatar, 1999, 286 s.

Kıtapta yer alan bölümler aşağıdaki gibidir:

- Taş devrine ait eserler
- Kaya resimleri
- İnsan figürlü taşlar
- Şehir kalıntıları
- Anıtlar, külliyeleer, oboolar

Bu eserde yaklaşık 130 insan figürlü taş hakkında bilgi verilmiştir. İncelenen insan figürlü taşların çoğu Eski Türk Dönemine ait olması bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca eserden, Eski Türk Dönemine ait yazılı anıtlar ve kaya resimleri hakkında ayrıntılı bilgi edinebilmek mümkündür.

2. Dil Araştırmaları

Moğolistan'daki Türklük bilimi çalışmaları içerisinde bahsetmemiz gereken alanlardan birisi de dil araştırmalarıdır. Türklük bilimi araştırmalarının içerisinde yer alan ve Moğol bilim adamlarınca hazırlanan eserlere baktığımızda genel olarak üç sınıfta inceleyebileceğimiz çalışmalarla karşılaşmaktayız:

- Türk Dilleriyle ilgili çalışmalar
- Eski Türk Yazıtlarıyla ilgili çalışmalar
- Sözlük çalışmaları

Dil araştırmalarına genel olarak bakıldığında yapılan çalışmaların farklı türlerde ve azımsanmayacak düzeyde olduğu söylenilebilir. Ancak kitaplaştırılan çalışmalar sınırlıdır. Gerek Eski Türkçe gerekse çağdaş Türk dillerinin Asya dilleri ve Altay Dil Ailesi içerisinde yer alan diğer diller arasındaki yerini belirlemeye yönelik çalışmaların azlığının yanında Türkiye Türkçesi – Çağdaş Moğolca karşılaştırılmalı çalışmaların da az denilecek düzeyde olduğunu söylemek mümkündür.

2.1. Türk Dilleriyle İle İlgili Çalışmalar

Moğolistan'da dil bilgisi ve dilbilim alanında yapılan çalışmaların geneline bakıldığında, bunlar arasında Asya dillerinin bir kolu olarak Türk Dilleri de incelenmiş ve

bunlarla ilgili araştırmalara da yer verilmiştir. Moğol ve Moğolistan vatandaşı olan diğeri milletlerden olan araştırmacılarca yapılan çalışmalarda Türk Dilleriyle ilgili olarak;

- Altay Dilleri ile ilgili karşılaştırmalı araştırmalar (Moğol, Türk, Mançu-Tunguz dilleri ... vb.)

- Moğolistan'da yaşayan Türk soylu halkların dilleri ile ilgili araştırmalar (Kazak, Tıva, Tsaatan, Khoton, Uygur)

- Türkiye Türkçesi ile ilgili araştırmalar yapıldığı söylenilebilir. Mevcut eserlere bakıldığında, bugün Moğolistan'da yaşayan ve Türk dili konuşan topluluklar arasında nüfus olarak en yoğun grubu oluşturan Kazakların dili ile Moğolcanın karşılaştırılması konulu çalışmalara ağırlık verildiği görülmektedir.

Bunlar arasında kitap olarak yayımlanan çalışmalar aşağıdaki gibidir:

2.1.1. B. Bazılhan, *Ertii Türeg Biçeesnii Helnii Ugiin Bütets (Morfologiçeskaya Ctruktura Slov Yazıka Drevnetyurkskoi Nadnisi)* [Eski Türkçenin Şekil Bilgisi], Ulaanbaatar, 1984, 158 s.

Moğolistan Kazaklarından olan B. Bazılhan, eserinde Eski Türkçe ve Eski Moğolcadaki kelimeleri ve ekleri hece yapıları açısından karşılaştırmıştır. Başlangıç olarak Eski Türkçedeki ve Eski Moğolcadaki kök hâlindeki kelimeleri karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmayı yaparken Eski Türkçedeki Ünlü (V), Ünsüz-Ünlü (CV) yapısındaki 104 kök ile aynı şekilde Eski Moğolcadaki Ünlü (V), Ünsüz-Ünlü (CV) yapısındaki 84 kökü incelemiştir. Ayrıca eserde Eski Türkçede kullanılan 163 ek ile Eski Moğolcadaki 88 eki karşılaştırmalı olarak açıklamıştır. Kitapta karşılaştırılan eklerle ilgili yapılan sınıflandırma şu şekildedir:

- Ünlü (V), Ünsüz-Ünlü (CV) yapısındaki kökler,
- Ünlü (V), Ünsüz (C), Ünsüz-Ünlü (CV) yapısındaki yapım ekleri,
- Ünlü (V), Ünsüz-Ünlü (CV), Ünsüz-Ünlü-Ünsüz (CVC), Ünsüz-Ünlü-Ünsüz-Ünlü (CVCV), Ünsüz-Ünlü-Ünsüz-Ünlü-Ünsüz (CVCVC) yapısındaki birden fazla parçalı ekler.

2.1.2. B. Bazılhan, *Kazirgi Kazak Cenyne Mongol Tilderi Boyıınşa Salsırırmalı Belgileuler* [Çağdaş Kazak ve Moğol Dilleri Üzerine Karşılaştırmalı Notlar], Ulaanbaatar, 1984, 80 s.

B. Bazılhan bu kitapta, Çağdaş Kazakça ve Moğolca üzerinde yapılan karşılaştırmalı çalışmaları tanıtmıştır.

2.1.3. B. Bazılhan, *Mongoliyadaki Kazaktardın Tili* [Moğolistan'daki Kazakların Dili], Ulaanbaatar-Ölgii, 1991, 206 s.

Moğolistan'da yaşayan Kazakların dilini ses bilgisi ve şekil bilgisi açısından incelemiş ve Moğolistan dışında Kazakistan ve Şincan'da yaşayan Kazakların dilleriyle benzer ve farklı yönlerini de ortaya koymuştur. Bu yönüyle Bazılhan'ın bu kitabı dil çalışmaları içerisinde önemli bir yere sahiptir.

2.1.4. B. Davaasüren, *Altai Ovgiin Helnüüd* [Altay Boylarının Dilleri], -MUIŞ Mongol Hel Coyoliin Sarguuli, Ekh Biçig, Altai Sudlaliin Tenhiim (Moğolistan Devlet Üniversitesi, Moğol Dili ve Kültürü Fakültesi, Eski Yazılar ve Altay Araştırmaları Bölümü), Ulaanbaatar, 2005, 204 s.

Türk ve Moğol dillerinin dil bilgisi açısından birbirlerinden farklı özelliklerini ortaya koyan ve Altay dillerinin genel özellikleri bakımından da karşılaştırmalı incelendiği bu kitapta, Türk Dilleri ile ilgili yer verilen başlıklar aşağıdaki gibidir:

1. Dünya dillerinin sınıflandırılması ve sınıflandırma ilkeleri

2. Ural-Altay dilleri

I.1. Türk akraba dilleri

I.2. Türk akraba dillerinin ses bilgisi

I.3. Türk akraba dillerinin şekil bilgisi

I.4. Türk akraba dillerinin söz varlığı

I.5. Türk akraba dillerinin cümle bilgisi

I.I.1. Güney-Batı (Oğuz) Dilleri (Türk Dili, Gagauz Dili, Azerbaycan Dili, Türkmen Dili)

I.I.2. Kuzey-Batı (Kıpçak) Dilleri (Karaim Dili, Kırım Tatar Dili, Karaçay-Balkar Dili, Kumuk Dili, Tatar Dili, Başkurt Dili, Nogay Dili, Karakalpak Dili, Kazak Dili, Kırgız Dili, Altay Dili)

I.I.3. Güney-Doğu (Karluk) Dilleri (Özbek Dili, Uygur Dili)

I.I.4. Kuzey-Doğu Dilleri (Yakut Dili, Dolgan Dili, Sayan Dili (Tuva Dili, Tofalar Dili)), Hakas Dilleri (Hakas Dili, Çulum Dili, Sarı Uygur Dili, Şor Dili))

I.I.5. Bulgar Dili (ve Çuvaş Dili)

Türk Dillerinin sınıflandırılmasının ardından Moğol Dilleri, Mançu-Tunguz Dilleri aynı şekilde ayrıntılı olarak sınıflandırmalı incelenmiş ve Eski Japon ve Kore Dilleri hakkında da bilgi verilmiştir.

2.1.5. L. Bold, *Türeg, Mongol Helnii Toonii Ner* [Türkçe ve Moğolcada Sayılar], Ulaanbaatar, 2005, 122 s.

Türk ve Moğol dillerinin karşılaştırılmalı incelenmesi gereken konulardan birisinin de sayılar olduğu görüşünden hareketle hazırlanan eser, bu alanda hazırlanmış başlangıç eser olması bakımından da önemlidir. Yer verilen başlıklar ise şu şekildedir:

I. Asıl sayılar (Tek rakamlı asıl sayılar: A. 1'ler basamağındaki sayılar / B. 10'lar basamağındaki sayılar / C. 100, 1000, 10000ler basamağındaki sayılar)

II. Asıl sayılar dışındaki sayılar (Topluluk sayıları; Üleştirme sayı sıfatları; Kesir sayı sıfatları; "+A kadar" anlamı taşıyan yapılar; "kere, defa, tane" anlamı taşıyan yapılar; Sıra sayı sıfatları)

2.1.6. B. Azzaya, *Orçin Tsagiin Türk Helnii Zövbiçihzui*, [Çağdaş Türkçenin Yazım ve Noktalama Kuralları] -MUIŞ Gadaad Hel Coyoliin Surguuli, Türeg Sudlaliin Tenhiim (Moğolistan Devlet Üniversitesi, Yabancı Dil ve Kültür Fakültesi, Türkoloji Bölümü), Ulaanbaatar, 2010, 98 s.

Bu kitap, Moğolistan'da özellikle Türkoloji Bölümü öğrencilerinin faydalanması amacıyla hazırlanmıştır. Çağdaş Türkiye Türkçesi yazı dilinin yazım ve noktalama kurallarını ayrıntılı tanıtan ve Türkiye Türkçesi Yazım ve Noktalama Kılavuzu esas alınarak hazırlanan bu kitaptan, Moğolistan'da gerek Türkoloji alanında çalışan ve Türkiye Türkçesi öğrenimi görenler gerekse Türkiye Türkçesi yazı dilini kullananlar faydalanmaktadır. Kitap içerisinde, "Türkiye Türkçesindeki ses uyumları, bazı kelime ve eklerin yazılışı, sayıların yazılışı, büyük harflerin yazılışı, birleşik kelimelerin yazılışı, yabancı dillerden alınan kelimelerin yazılışı, özel adların yazılışı, devlet ve millet adlarının yazılışı, noktalama işaretleri ile kısaltmaların yazılışı gibi bölümler yer almaktadır.

2.2. Eski Türk Yazıtlarıyla İlgili Çalışmalar

Moğolistan'da Türklük bilimi alanında yapılan çalışmalar içerisinde önem bakımından ilk sırada yer alan ve en kapsamlı şekilde araştırılan alan şüphesiz Eski Türk Yazıtlarıyla ilgili olanlardır. Arkeoloji, tarih ve kültür araştırmaları kapsamında pek çok çalışmaya konu olan Eski Türk Yazıtları, dil araştırmaları çerçevesinde de ele alınmış ve incelenmiştir. Bu kapsamda, gerek Köktürk gerekse Uygur Dönemlerine ait eserler arasından; "anıtlar (dikili taşlar)

üzerindeki yazılar, kayalar üzerine yazılmış yazıtlar, insan figürlü taşlar üzerindeki yazıtlar, balballar üzerine yazılmış yazıtlar, kaplumbağa kaideler üzerindeki yazıtlar, sunak taşları üzerindeki yazıtlar, sikke üzerindeki yazıtlar, damga, mühür yazıtları, yay üzerindeki yazıt, gümüş bardak üzerindeki yazıt, kirpet, kiremit üzerindeki yazıt ve müzik aleti üzerindeki yazıt” araştırmacılarca incelenmiştir.

Moğolistan coğrafyasında bulunan Eski Türk Yazıtlarıyla ilgili dil araştırmaları genel olarak üç türde yapılmaktadır. Bunlardan biri “üseg biçig sudlal” olarak adlandırılan araştırma alanıdır. Bu alanda yapılan çalışmalarda yazıtlar üzerindeki harfler, karakterler ve anlam ifade eden birtakım işaretler ile genel olarak yazı sistemleri ve yazıtları yazan / yazdığı düşünülen boy ve toplulukların özellikleri incelenmektedir. Bir diğer araştırma alanı ise “survalç sudlal” olarak adlandırılan ve kaynak metinlerin dönemi ve yazarlarıyla ilgili araştırmalardır. Üçüncü alan ise “ekh biçig sudlal” olarak adlandırılır. Bu alanda yapılan çalışmalar ise, asıl metinlerin harf çevirimi, yazı çevirimi ve okunmasını içermektedir.

Eski Türk Yazıtlarıyla ilgili yapılan ve kitap olarak hazırlanan çalışmalar aşağıdaki gibidir:

2.2.1. M. Şinehüü, *Tariatiin Orhon Biçgiin Şine Dursgal* [Tariat'ta Orhun Yazısıyla Yazılmış Yeni Bir Anıt], Ulaanbaatar, 1975, 217 s.

Orhun Yazıtları ve özellikle Tariat Yazıtı ile ilgili hazırlanmış olan bu kitapta, yazıtların fotoğraflarına ve çizimlerine de yer verilmiş; Tariat Yazıtı bilim dünyasına kazandırılmıştır. Kitapta yer verilen bölümler aşağıdaki gibidir:

- Orhon Yazıtlarıyla ilgili yapılmış çalışmaların özeti
- Tariat Yazıtının genel durumu
- Tariat Yazıtı üzerindeki karakter ve işaretler
- Tariat Yazıtı üzerindeki yazıtların harf ve yazı çevirimi
- Tariat Yazıtının söz varlığı araştırması (İnsan isimleri; Boylar, yakın ve uzak akrabalık adları, kız alıp vermeye dayalı akrabalık adları; Boylar, etnik gruplar, devlet-millet adları; Boylar birliği, askerlikle ilgili terimler; Makam bildiren kelimeler ve unvanlar; Kağan saraylarının adları ve avcılık, hayvancılık, demircilik gibi gündelik yaşam uğraşlarını karşılayan söz varlığı; Düşünce ve felsefe ifade eden söz varlığı; Ölçü, ebat ve miktar, zaman bildiren söz varlığı; Renkler, hayvanların renkleri, yönlerle ilgili söz varlığı; Dağ ve ırmak adları; Organ adları; Eylem ve hareket bildiren sözcükler)

2.2.2. M. Şinehüü, *Orhon-Selengiin Runi Biçgiin Şine Dursgal* [Orhun – Selenge’de Runik Yazıyla Yazılmış Yeni Anıtlar], Ulaanbaatar, 1980.

Moğolistan’da eski Türk Yazıtları ile ilgili yaptığı çalışmalarıyla ün kazanmış olan M. Şinehüü bu kitapta, Tes ve Karabalgasun II yazıtlarının harf ve yazı çevrimini yapmış ve yazıtları Moğolcaya tercüme etmiştir.

2.2.3. L. Bold, *Mongol Nutag Dahi Hadnii Biçees* [Moğolistan’daki Kaya Yazıtları], Ulaanbaatar, 1990, 153 s.

Moğolistan’daki Eski Türk Dönemine ait yazıtları ilk defa bu kadar kapsamlı şekilde bir araya getirerek tanıtan ve de bu yazıtlar üzerinde yapılmış diğer çalışmaları da tanıtan kapsamlı bir araştırma olması bakımından önemli olan bu kitapta, yer verilen yazıtlar şunlardır:¹²

“Arhanan Eski Türk Yazıtı, Açıt Nuur Eski Türk Yazıtı, Gurvan Mandal Eski Türk Yazıtı, Biger Eski Türk Yazıtı, Gurvalcin Uul Eski Türk Yazıtı, Darvi Eski Türk Yazıtı, Doloodoi Eski Türk Yazıtı, Zooson Deerh Eski Türk Yazıtı, Züriin owoo Eski Türk Yazıtı, İkh Hanui Nuur Eski Türk Yazıtı, Kül-Çur yazıtı, Kül-Tegin Yazıtı, Kül-Tegin Yazıtının kaplumbağa kaidesi üzerindeki Eski Türk Yazıtı, Mogilyan (Bilge) Kağan Yazıtı, Moyun-Çur Eski Türk Yazıtı, Mutrin Temdeg Eski Türk Yazıtı, Nogoos Nuur Eski Türk Yazıtı, Nomin Barintagiin Teeg Deerh Eski Türk Yazıtı, Ongi Eski Türk Yazıtı, Oryuk Eski Türk Yazıtı, Övör Dörölj Eski Türk Yazıtı, Övörhangai Eski Türk Yazıtı, Arşan Kayasındaki Eski Türk Yazıtı, Süücin Davaa Eski Türk Yazıtı, Taihar Çuluu Eski Türk Yazıtı, Tariat Eski Türk Yazıtı, Tonyukuk Eski Türk Yazıtı, Tonyukuk II Yazıtı, Tömör Tsorog Yazıtı, Tevş Eski Türk Yazıtı, Tes Eski Türk Yazıtı, Hanan Had Eski Türk Yazıtı, Hangidai Eski Türk Yazıtı, Har Balgas I Eski Türk Yazıtı, Har Balgas II Eski Türk Yazıtı, Höl Asgat Eski Türk Yazıtı, Hutag Uul Yazıtı, Tsahir Eski Türk Yazıtı, Tsenher Mandal Eski Türk Yazıtı, Çoir Eski Türk Yazıtı”.

2.2.4. Ts. Battulga, *Mongoliin Runi Biçgiin Baga Dursgaluud –Tergüün Devter*¹³

[Moğolistan’daki Runik Yazının Küçük Anıtları], Corpus Scriptorum Tomus 1, Ulaanbaatar, 2005, 214 s.

Günümüzde Moğolistan Devlet Üniversitesi bünyesinde aktif eğitim-öğretim faaliyetlerine devam eden ve Moğolistan’da ilk ve tek olan Türkoloji Bölümünün idareciliğini üstlenmiş olan Moğol bilim adamı Ts. Battulga, Eski Türk Yazıtları üzerine yaptığı pek çok

¹² Eserlerin tanıtımı sırasında; yazıt isimlerinin yazımında, yazarların tercih ettiği yazım özelliklerine sadık kalınmıştır.

¹³ Eserle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. GÜL, B. (2006). Moğolistan’daki Türk Yazıtları Üzerine Yeni Bir Eser. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(4), Ankara, ss. 149-153.

çalışmasıyla tanınmaktadır. İh Biçigt, Del Uul IV gibi yazıtları da Türklük bilimi camiasına kazandıran Ts. Battulga, kitap olarak yayınladığı ilk çalışması olan *Moğolistan'daki Runik Yazının Küçük Anıtları*'yla, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları ve bunlarla ilgili yapılmış çalışmalarının tanıtımına da katkıda bulunmuştur. Eserin giriş bölümünde 1800'lü yıllardan başlayarak son dönemlere kadar Eski Türk Yazıtları üzerinde çalışan bilim adamlarını ve onların çalışmalarını kronolojik olarak tanıtmıştır. Kitapta yer verilen ana başlıklar şu şekildedir:

- I. Moğolistan'daki runik yazıtlarla ilgili çalışmaların genel tarihi
- II. Runik yazının ortaya çıkışı ile ilgili araştırmalar
 - Runik yazının ortaya çıkışı
 - Eski Türk runik yazısı öncesi dönemler
 - Damga işaret ve runik yazı
 - Runik yazı ve Uygur yazısı
- III. Moğolistan'daki runik yazılı anıtların sınıflandırılması
 - Moğolistan'daki runik yazıya verilen adlar
 - Moğolistan'daki runik yazıtların sınıflandırılması
- IV. Moğolistan'daki runik yazılı anıtlarla ilgili çalışmalar
 - Altaylardaki runik yazıtlarla ilgili çalışmalar
 - Hangai, Henti'deki runik yazıtlarla ilgili çalışmalar
 - Tal Heer (Vadi yatağı)'deki runik yazıtlarla ilgili çalışmalar
 - Govi Çölü bölgesindeki runik yazıtlarla ilgili çalışmalar
- V. Moğolistan bilim adamlarının hazırladığı runik yazıtlarla ilgili kitaplar
- VI. Moğolistan'daki runik yazılı anıtların sayımı
 - (Önceden eksik bilinen yahut üzerinde tam olarak çalışılmamış) Tekrar araştırılması gereken yazıtlar
 - Adı bilinen ancak üzerinde çalışılmamış yazıtlar
 - Kaybolmuş yazıtlar

Moğolistan'daki Runik Yazının Küçük Anıtları İle İlgili Okuma, Harf ve Yazı Çevirimi Çalışmaları

1. Arhanan Yazıtı
2. Bömbögör Yazıtı
3. Gurvaljin Uul Yazıtı
4. Gurvanmandal Yazıtı (Dund Mandal Yazıtı; Adag Mandal Yazıtı)
5. Del Uul Yazıtı (Del Uul I Yazıtı; Del Uul II Yazıtı; Del Uul III Yazıtı; Del Uul IV Yazıtı)
6. İh Biçigt Yazıtı
7. Nalaih Yazıtı (Şavar baarnii helterhii deerh biçees)
8. Sevr Yazıtı
9. Tahiliin Şavaas Yazıtı
10. Tevş Yazıtı
11. Hanangiin Buuts Yazıtı

2.2.5. L. Bold, *Orhon Biçgiin Dursgal II*,¹⁴ [Orhun Yazıtısıyla Yazılmış Anıtlar II], - ŞUA, Hel Zohioliin Hüreelen Altay Sudlaaçdın Holboo, V, (Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü, Altay Araştırmacıları Derneği), Ulaanbaatar, 2006, 329 s.

“*Mongol Nutag Dahi Hadnii Biçees*” adlı kitabının devamında seri olarak çıkardığı kitapların ikincisi olan bu kitapta, Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtlarının harf ve yazı çevirimi ile Çağdaş Moğolcaya çevirisini yapan Bold, ayrıca yazıt fotoğrafları ile birlikte çizimleri ve yazıtların söz varlığının açıklamalarına ve dizine de yer vermiştir. Eski Türk yazıtı için “*Orhun Yazıtısı*” adını kullanmayı tercih eden L. Bold, kitabında şu yazıtlara yer vermiştir: “Har Balgas Orhun Yazıtı, Höl Asgat Orhun Yazıtı, Ongi Orhun Yazıtı, Köli-Çur Orhun Yazıtı, Süüc Orhun Yazıtı, Tariat Orhun Yazıtı, Tes Orhun Yazıtı, İh Hanui Nur Orhun Yazıtı, Tevş Orhun Yazıtı, Hanan Had Orhun Yazıtı, Har Balgas II Orhun Yazıtı, Övörhangai Orhun Yazıtı, Oryuk Hadni Orhun Yazıtı”.

2.2.6. L. Bold, *Orhon Biçgiin Dursgal III (Tonyukukiin Biçees)* [Orhun Yazıtısıyla Yazılmış Anıtlar III (Tonyukuk Yazıtı)], -ŞUA, Hel Zohioliin Hüreelen Altay Sudlaaçdın Holboo, XI, (Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü, Altay Araştırmacıları Derneği, XI), Ulaanbaatar, 2010, 160 s.

¹⁴ Eserle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. GÜL, B. (2005). L. Bold: Orxon biçgiin dursgal II. *Türkbilig*, 10, ss. 153-156.

“*Orhon Biçgiin Dursgal*” serisinin üçüncü kitabı, Tonyukuk Yazıtları üzerine hazırlanmıştır. Yazıt metinlerine ve yazı ve harf çevirimine yer verilen kitapta, yazıtların Moğolcaya çevirisi de yer almaktadır. Ayrıca sözlük ve dizin de yer alan kitapta, yazıt metni içinden seçilen 60 sözcüğün ayrıntılı açıklamasına yer verilmiştir.

2.2.7. L. Bold, *Orhon Biçgiin Dursgal IV (Kül-Teginii Biçees)* [Orhun Yazısıyla Yazılmış Anıtlar III (Kül-Tegin Yazıtı)], -ŞUA, Hel Zohioliin Hüreelen Altay Sudlaaçdın Holboo, XII, (Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü, Altay Araştırmacıları Derneği, XII), Ulaanbaatar, 2011, 242 s.

Aynı serinin dördüncü kitabında L. Bold, daha önceleri küçük çaplı araştırmalarda ele alınan Köl Tigin Yazıtını, Moğolistan’da ilk defa kitap hâline getirerek açıklamalı incelemesini gerçekleştirmiştir. Yazıt metni ile birlikte harf ve yazı çeviriminin yer aldığı bu çalışmada, söz varlığının açıklamalı ve etimolojik incelemesi de bulunmaktadır. Ayrıca söz varlığı içerisinde geçen çeşitli dil yapılarından seçtiği 53 adet sözcük ve sözcük öbeğini de örnekleriyle açıklamıştır. Ardından açıklamalı sözlük ve dizine de yer verilmiştir.

2.2.8. B. Azzaya, *Orhon Biçgiin Dursgal V (Moyuunçuriin Gerelt Höşöö)* [Orhun Yazısıyla Yazılmış Anıtlar V (Moyunçur Anıtı)], -ŞUA, Hel Zohioliin Hüreelen Altay Sudlaaçdın Holboo, XIV, (Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü, Altay Araştırmacıları Derneği, XIV), Ulaanbaatar, 2006, 329 s.

“*Orhon Biçgiin Dursgal*” serisini hazırlayan L. Bold’dan sonra serinin beşinci kitabı B. Azzaya tarafından hazırlanmıştır. Uygur Kağanlığının başlangıç dönemine ait önemli anıtlardan biri olan Moyun Çor Anıtının Çağdaş Moğolcaya ilk kapsamlı çevirisinin yapıldığı bu çalışmada B. Azzaya, Moyun Çor Yazıtının harf ve yazı çevirimine de yer vermiştir. Ayrıca yazıtın dil ve üslup bakımından çağdaş Moğolcaya yaklaştırılmış başka bir çevirisine de yer vermiş; ardından yazıtın farklı dillerde yapılmış çevirilerinin karşılaştırılması ve açıklamasını yapmıştır. Ek olarak söz varlığı incelemesine yer verdiği bölümde Moyun Çor Yazıtında geçen;

- Devlet, millet ve boylar ile etnik grupların adları,
- Makam bildiren kelimeler, unvanlar, Unvan niteleyicileri
- Yer adlarını listelemiştir.

Eserde ayrıca, sözlük ve dizgi de yer almaktadır.

Ek: Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları ve Damgalar Üzerine İki Kitap

Eski Türk Yazıtları üzerine hazırlanan çalışmalarda, yazıtların buldukları arazilerde genellikle birlikte yer aldıkları kaya üstü tasvirler ve damgalar da incelemelere sıkça konu

edilmiştir. Her disiplinin kendi açısından değerlendirdiği bu kültür varlıkları arasında damgalar, genellikle epigrafi çalışmaları içerisinde yer almışlardır. Yazılı iletişimin kaya üstü tasvirlerden sonra ikinci aşamasını teşkil eden damgalar, Türk boylarının “biz” kavramına ulaşma, yabancı / öteki kültürlerle göre kendilerini tanımlama sürecinde geliştirilmişlerdir. Zaman zaman yazıtlarla yakın bölgelerde zaman zaman da doğrudan yazıtların bulunduğu anıtlar yahut kayalar üzerinde bulunan damgalar; kaya üstü tasvirler, kurganlar ve mezar kompleksleriyle birlikte bir bütünü teşkil eder ve bu sebeple tamamının birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.¹⁵ Diğer eserlerle aynı kültür dairesi etrafında şekillenmiş olmaları; hatta genel kanya göre de runik yazının damgalardan hareketle oluşturulmuş olduğu görüşünden hareketle damgalarla ilgili yapılan çalışmalar bu bölümde değerlendirilmiştir.

Ek.1. B. Rinçen, *Mongol Nutag Dahi Hadnii Biçees, Gerelt Höşöonii Züil* [Moğolistan’daki Kayalar Üzerine Yazılmış Yazıtlar ve Anıtlar], Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie, -Corpus Scriptorum Mongolorum, Tom. XVI, fasc.1, Ulaanbaatar (Oulanbator), 1968.

B. Rinçen eserinde, Moğolistan’daki Eski Türk Dönemine ait yazıtların sadece fotoğraflarına yer vermiştir. Eski Türk Yazıtlarının tanıtımına ve bilim dünyasının dikkatlerinin çekilmesine vesile olması bakımından önemli bir yere sahip olan bu kitabın yayınlanmasının ardından Moğol-Sovyetler Birliği tarih ve kültür araştırmaları ekibi Moğolistan’a gelerek epigrafik araştırmalar yapmışlardır. Epigrafi araştırmaları ekibinde çalışanlar arasında S. G. Kilyaştorney, M. Şinehüü, S. Harcaubay yer almışlardır.

Ek.2. H. Perlee, *Mongol Tümnii Garlig Tamgaar Haij Sudlax Ni*, [Moğol Köken Araştırmalarında Damgalar], Ulaanbaatar, 1976.

Arkeolog Perlee, Eski Moğolların kullandıkları damgalar üzerinde çalışmıştır. Damgaların arkaik şekillerinin kullanıldığı dönemlerden günümüze kadar geçen zamanda var olduklarını ve günümüzde mevcut olanların arkaik dönem topluluklarının, boylarının mirasçıları oldukları görüşünden hareketle damgaları incelemiştir. Eseri hazırladığı dönem Moğolistan’ında hâlâ halk tarafından kullanılan damgaların, arkaik dönem damgalarının çeşitli varyantları olduğunu düşünerek bunlardan hareketle ilk dönemlere ulaşmaya çalışmıştır. Moğolistan’da kullanılan damgaların Orta Asya’dan Moğol İmparatorluğunun ulaştığı geniş coğrafyaya dağıldığını tespit etmiştir. Eserde;

¹⁵ MERT, O. (2009). Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Urganlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 39, Erzurum; ALYILMAZ, C. (2010). Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri*, C. III, Ankara, ss. 81-87; ALYILMAZ, C. (2002). Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler. *Yeni Türkiye Dergisi*, 46, Ankara, ss. 613-615; TEZCAN, M. (1990). Eski Türklerde Damga. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.

- Kayalar üzerindeki damgalar
- Arkeolojik kazılarda bulunmuş buluntular üzerindeki damgalar
- Moğol İmparatorluğunun ulaştığı coğrafyalardaki damgalar
- XVI. yy Moğollarının kullandığı damgalar
- Çağdaş Moğolların at üzerine yaptıkları damgalar incelenmiştir. Söz konusu damgaların kronolojik incelenmesini yapan Perlee, aynı şekilde Türk damgalarının da incelenmesi gereğini vurgulamıştır. Bu kitapta Moğolistan'daki kaya üzerindeki damgalar, yazıtlar üzerindeki damgalar ile Kazak, Kırgız gibi Orta Asya'da yaşayan Türk boylarının damgalarını karşılaştırmış ve bu yolla Eski Türk Yazıtlarında yer alan damgaların kökenini bulmaya çalışmıştır.

2.3. Sözlük Çalışmaları

Moğolistan'daki Türklük bilimi çalışmaları içerisinde karşılaştırmalı çalışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Benzer ve farklı yönleri ortaya koyma ve geçmişten gelen ortak değerleri saptama adına önemli olan bu çalışmaların gerçekleştirilmesi için, hem dilin temel söz varlığının karşılaştırılması olarak ortaya konulması hem de açıklamalı sözlüklerin hazırlanması gerekmektedir. Özellikle Moğolistan'da yaşamakta olan Türk topluluklarının, bozulmamış ve başka kültürlerin etkisinde kalmamış olması bakımından, bunların temel söz varlığının ortaya konulması ve Türklük bilimine kazandırılması elzemdir.

Bugüne kadar bilimsel niteliklere uygun olarak Moğolistan'da araştırmacılarca yapılan sözlük çalışmaları oldukça azdır. Mevcut sözlükler ağırlıklı olarak Kazakça - Moğolca karşılaştırmalı sözlüklerden oluşmaktadır. Çağdaş Moğolca ve Türkçenin karşılaştırmalı sözlüğü ise Moğolistan'da günümüze dek bilim adamlarınca hazırlanamamıştır.

2.3.1. B. Bazılhan, *Mongol-Kazak Toli (Mongolşa-Kazakşa Sözdik)* [Moğolca-Kazakça Sözlük], Ulaanbaatar-Ölgii, 1984, 885 s.

B. Bazılhan, kitabının giriş bölümünde Kazakça ve Moğolcanın dil bilgisi açısından ayrıntılı karşılaştırmasına oldukça uzun yer vermiştir (80 s.). Ayrıca Kazakçadaki seslerin bazı özellikleri ve Kazakça ile Moğolcadaki yapım ve çekim eklerinin karşılaştırılmasına da yer verilen çalışma sözlük çalışması olmasının yanı sıra karşılaştırmalı dil bilgisi kitabı olarak da nitelendirilebilir.

2.3.2. B. Bazılhan, *Kazak-Mongol Toli (Kazakşa-Mongolşa Sözdik)* [Kazakça-Moğolca Sözlük], Ulaanbaatar, 1977, 392 s.

B. Bazılhan, çalışmasının giriş bölümünde öncelikle sözlüğün kullanımında dikkat edilmesi gereken noktaları açıklamıştır. Ardından Kazak alfabesine ve Kazakça ile Moğolcanın dil bilgisi açısından karşılaştırılmasına (20 s.) yer vermiştir.

Önsözde yer verdiği “Bayan - Ölgii bölgesinde yaşayan Kazakların kendi dillerine dayanarak Moğolca öğrenmesi gerekmektedir. Bu sebeple bu sözlük hazırlanmıştır. Kazakça öğrenmek isteyen Moğol ve başka etnik grupların da bu sözlüğü kullanabileceği düşünülmüştür. Kazak öğretmen, öğrenci, yazar, araştırmacı ve tercümanlara uygun olarak hazırlanmasına dikkat edilmiştir” sözleriyle eserini hazırlamaktaki maksadını açıklamıştır. Sözlüğün son bölümünde Kazakça - Moğolca söz varlığı ve bu dillerde kullanılan ekleri tablolar hâlinde karşılaştırmalı olarak vermiştir.

2.3.3. D. Dorlig, B. Dadar-Ool, *Tıva-Mongol Slovar (Tuva-Mongol Toli)* [Tıvaca-Moğolca Sözlük], Ölgii, 1994, 250 s.

Tuva dilinin alfabesine de yer verilen bu kitapta, özellikle hazırlandığı dönemde geçiş sıklığı yüksek olan sözcüklere yer verilmiş ve toplamda 13.000 sözcükten oluşan sözlük oluşturulmuştur.

3. Tarih ve Kültür Araştırmaları

Moğolistan’da yapılan Türk tarihi araştırmaları, genellikle Moğol ve Orta Asya tarihi araştırmaları içinde değerlendirilmiştir. Ayrıca Moğolistan’da yaşayan Türk toplulukları ile ilgili de sınırlı sayıda araştırmalar mevcuttur. Geçmişten günümüze yapılan tarih, kültür araştırmaları arasında kitap olarak yayınlananlar şunlardır:

3.1. A. Amar, *Mongoliin Tovç Tüüh* [Moğolların Kısa (Özet) Tarihi], Ulaanabaatar, 1934, 1989, 2006, 318 s.

Eski Moğolca yazılan bu kitapta Eski Türk ve Uygur devletinin yükseliş tarihi özel olarak ele alınmıştır. Bu kitap hazırlandığı dönemde, Eski Türkler ve Uygur Devletleri hakkında yapılmış ilk araştırma olmuştur. Eski Türk ve Uygur devletlerinin kuruluşu, Eski Türklerde tarım faaliyetleri, kültür ve sosyal yaşam, dış ilişkiler gibi konuların özet olarak anlatıldığı kitabın Köktürklerle ilgili olan bölümünün sonunda yer verilen ekte, “Eski Türk Devleti Kağanı İteriş ve Onun veziri Tonyukuk”, “Köktürk Devleti Kağanı Bilge Kağan” adına dikilmiş anıtlar üzerindeki yazıların Moğolcaya çevirisi de bulunmaktadır.

3.2. B. Batsüren, *Öndör Teregniüüd ba Ertnii Türegüüd (VI-IX zuun)* [Yüksek Tekerlekli Arabalılar ve Eski Türkler (VI-IX yy)], Ulaanabaatar, 2009, 252 s.

Moğolistan'da Eski Türk ve Uygur tarihinin ilk defa özel olarak kapsamlı şekilde incelenip tanıtıldığı bu kitapta harita da yer almaktadır. Eski Türk topluluklarının “Yüksek arabalılar” olarak nitelendirildiği kitapta yer verilen bölümler ise şu şekildedir:

- I. Yüksek Arabalıların Kökeni
- II. Yüksek Arabalılar (T'ieh-le)
- III. Aşina ('A-shih-na') Boyunun Kökeni
- IV. Türkler (T'u-chueh)
- V. Eski Türk ve Uygur Devletlerinin Kuruluşu
- VI. Yüksek Arabalılar (628-689)
- VII. Eski Türk ve Uygurların Sosyal Yapısı
- VIII. VI-IX. yy arasında Orta Asya Göçebe Toplulukların Gündelik Yaşam Faaliyetleri
- IX. VI-IX. yy arasında Orta Asya Göçebe Toplulukların Siyasi Haritası

Moğolistan'da yapılmış tarih çalışmaları içerisinde Eski Türk toplulukları ile ilgili bölümler yer alan diğer kitaplar şu şekildedir:

- 3.3. *BNMAU-iin Tüüh, Negen Boti* [Moğol Tarihi, Tek cilt], Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Ulaanbaatar, 1954.
- 3.4. *BNMAU-iin Tüüh, Negen Boti* [Moğol Tarihi, Tek cilt], Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 1966.
- 3.5. *BNMAU-iin Tüüh, Tergüün Boti* [Moğol Tarihi, Birinci cilt], Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 1966.
- 3.6. *BNMAU-iin Tüüh* [Moğol Tarihi], Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Ulaanbaatar, 1968.
- 3.7. *Mongol Ulsiin Tüüh, Tergüün Boti I* [Moğol Tarihi, Birinci cilt I], Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Ulaanbaatar, 2003. (Eser dört ciltten oluşmaktadır.)

Ek: Moğolistan'da yapılan tarih araştırmaları arasında adı geçen ve bir proje ile Moğolistan'da tarihin belli dönemlerinde gelmiş geçmiş tüm büyük kağanların biyografilerini kaleme alma amaçlı çıkarılması planlanan bir tarihî biyografi serisi bulunmaktadır. Serinin ilk kitabı büyük Türk kağanı Bilge Kağan adına, 2000 yılında, H. Lhagvasüren tarafından

yayınlanmıştır. *Kh. Lhagvasüren, Bilge Khaan UB, 2000. (Kh. Lhagvasüren, Bilge Kağan, Ulaanbaatar, 2000.)* Ancak eser, bilimsel standartların biraz dışında olması dolayısıyla bu çalışmada ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. 108 cilt olması planlanan seri, günümüz itibarıyla da tamamlanamamıştır.

Budunbilim Araştırmaları:

3.8. J. Tseveen, *Darhad, Hövsgöl Nuuriin Urianhai, Dörvöd, Hoton, Ööld, Barga, Myangad, Zahçin, Torguud, Hoşuud, Tsahar, Dariganga, Altain Urianhai, Hasag, Haminganii Garal, Ündes Baidliin Tuhai Ögüüel* [Darhad, Hövsgöl'ün Urianhai, Dörvöd, Hoton, Ööld, Barga, Myangad, Zahçin, Torguud, Hoşuud, Tsahar, Dariganga, Altai Uryanhaiları, Hasag, Hamniganların Kökeni İle İlgili Makaleler], Ulaanbaatar, 1934, 144 s.

Moğolistan coğrafyasında yaşayan Türk asıllı toplulukların tarihi ile ilgili olarak yapılan çalışmaların toplandığı bu kitapta; Tıvalar, bir başka adıyla “Hövsgöl'ün Urianhai” olarak bilinen topluluğun, Hotonların ve Hasag (Kazak)ların kökeni hakkında bilgilere yer verilmiştir. Moğol boylarının kökeni araştırmaları kapsamında başlanılan ve devamında Türk asıllı toplulukların da tarihine değinilen bu kitap Moğolistan'da alanında da ilk olması bakımından önemlidir.

3.9. H. Nyambuu, *Mongoliin Ugsatnii Züin Udirtgal* [Moğolların Kökeni Araştırmalarına Giriş], Ulaanbaatar, 1992, 195 s.

Moğolistan'da yaşayan eski dönem kabilelerinin kökeni ve onların geçmiş dönemlerdeki yönetim şekillerinin açıklandığı bu kitapta Moğol kabilelerinin yanında Türk topluluklarına da değinilmiştir. Genel olarak şu üç bölümden oluşmaktadır:

- *Birinci Bölüm:* Moğol Boylarını Oluşturan Kabileler
- *İkinci Bölüm:* Moğol boylarının Türeyişi
- *Üçüncü Bölüm:* Moğolistan'daki Boy ve Kabileler

Moğolistan'daki boy ve kabilelerin ayrıntılı olarak tasvir edildiği ve kökenlerine değinildiği eserde özellikle Üünd, Hoton, Tsaatan, Tuva, Kazak boylarını oluşturan kabileler hakkında da bilgi verilmiştir. Örneğin; Tuvaların “Urianhai, Monçoo” olarak adlandırılan iki kabileden türediği ve bunlardan,

Monçoolar'ın; “İrged, Höyeg, Hoid, Jakdıva, Şunguur” kabilelerinden,

Har Soyunlar'ın; “Hara-Töş, Hara-Sal” kabilelerinden,

Tsaagan Soyunlar'ın; "Abgantsar, sarıg" kabilelerinden oluştuğu bildirilmiştir.

Ayrıca H. Nyambuu kitabında, Moğolistan'da yaşayan Kazakların (Hasaglar); "Dund, Zuutin, Kerei" boylarından oluştuğunu ve bunların da "Uah Kerey, Abah kerey, aşamaylı" olmak üzere üç kabileden türediğini anlatmıştır. Ardından da "Abah kereyleri"ni oluşturan 12 kabile hakkında geniş bir açıklama yapmıştır.

3.10. *Mongoliin Ugsaatnii Züi 3*, [Moğolların Kökeni 3], Ulaanbaatar, 1996, 392 s.

Moğolların Kökenini ortaya koymak amacıyla toplamda üç ciltlik seri hâlinde kolektif olarak hazırlanan bu dizinin üçüncüsünde Türk topluluklarına da değinilmiştir. Buriad, Barga, Üzemçin, Dariganga, Hoton, Tuva-Tsaatan, Tuva-Malçin, Hamnigan boylarının kökenini hakkında bilgilere yer verilen eserde, Hoton, Tuva-Tsaatan, Tuva-Malçinlerin kökeni, bu toplulukları oluşturan kabileler ve yaşam şekilleri kapsamlı şekilde incelenmiştir.

Tsaatanlar, "Hövsgöl aymagda geyik besleyerek hayatını sürdüren Tuvalar" olarak anlatılmıştır. Malçinler ise, "Bayan-Ölgii aymağın Tsengel sumunda ve Hovd aymağın Buyant sumunda hayvancılık yaparak yaşayan Tuvalar" olarak anlatılmıştır.

3.11. *Mongol Yös Zanşil, Zan Üliin Tovçoon* [Moğol Gelenek ve Göreneklerinin Kısa Tarihi], Ulaanbaatar, 2009, 700 s.

Moğol boylarının ve Moğolistan'da yaşayan toplulukların gelenek ve görenekleriyle ilgili hazırlanan bu kitapta, tüm geleneklere oldukça ayrıntılı şekilde yer verilmiştir. Genel olarak yedi bölümden oluşan kitapta ayrıca her bölümle ilgili alt başlıklar da yer almaktadır. Kitapta yer verilen bilgiler şu şekilde sınıflandırılmıştır:

- *Birinci Bölüm*: Aile gelenekleri, Tsaagan Sar Bayramı
- *İkinci Bölüm*: Çocuklarla ilgili gelenekler (İnsan olmak, doğumla ilgili gelenekler, yeni elbise giyme gelenekleri, çocuk oyunları, çocuk eğitimi, çocukları korumakla ilgili batıl inançlar, korkan ve ağlayan çocukları sakinleştirme yöntemleri)
- *Üçüncü Bölüm*: Düğün gelenekleri
- *Dördüncü Bölüm*: Mevsimler; Hayvancılık, Avcılık, Tarımla ilgili gelenekler
- *Beşinci Bölüm*: Moğol sembolizmi, devlet gelenekleri, inançlar
- *Altıncı Bölüm*: Şaman duaları, yer, Tanrı ve ağaçla ilgili inançlar
- *Yedinci Bölüm*: Tuva, Tsaatan, Hasag (Kazak)ların gelenekleri

Çağdaş Tuvalarla ilgili olarak;

- Tuva gelenek ve görenekleri,
- Tuvaların Kısa tarihi,
- Tuvaların adetleri,
- Selamlaşma ve saygı gösterme adetleri,
- Aile gelenekleri (Misafirlerle ilgili gelenekler, Evle ilgili gelenekler, Adak ve hediye sunma gelenekleri, Bayramlaşma gelenekleri)
- Tarım, hayvancılık ve diğer faaliyetler (Hayvan işleme yöntemleri, Hayvanlarla ilgili yasaklar, hayvanlarla birlikte kullanılan eşyalar)
- Yiyecek ve içeceklerle ilgili gelenekler (Et yeme gelenekleri, Beyaz yiyecekler)
- Akriba gelenekleri, düğün geleneği/ töreni (bebek, kız verme, dünür gelme, dünür tarafından kıza verilen hediyeler, dünürü ağırlamak, evi saat yönüne doğru dolaşma, gelin, damat, yeni çadır evinde çocukları oynatmak, düğün içkileri)

3.12. K. Bikhumar, *Mongoliyadaki Kazaktardın Salt-Destürleri*, [Moğolistan'daki Kazakların Gelenek ve Görenekleri], Ölgey, 1995, 338 s.

Moğolistan'da yaşayan topluluklardan biri olan Kazaklarla ilgili olarak hazırlanmış olan bu kitapta Kazakların gelenekleri on bölümde incelenmiş; her bir bölümde de alt başlıklarla söz konusu geleneklerle ilgili diğer adetler tanıtılmıştır. Kitabın bölümleri şu şekildedir:

- *Birinci Bölüm:* İnsan yaşamıyla ilgili gelenekler (Evlendirme, çocuk büyütme gelenekleri; Bayram, kutlama, eğlence gelenekleri; Üzüntülü zamanlardaki gelenekler ve ağıtlar)
- *İkinci Bölüm:* Günlük yaşamla ilgili gelenek görenekler (Ev, yaşanılan yerle ilgili gelenekler; Ev eşyaları, kap-kacaklar ve diğerleri; Giyim kuşam; Geleneksel yiyecek ve içecekler; Misafir ağırlama gelenekleri)
- *Üçüncü Bölüm:* Beş hayvanla ilgili batıl inançlar (Koyun; Keçi; Yılkı; Sığır; Deve ve bunlarla ilgili kullanım eşyaları)
- *Dördüncü Bölüm:* El sanatları (Dikiş, terzilik, dokuma; Ağaç işleme (marangozluk); Kuyumculuk)

- *Beşinci Bölüm:* Halk arasındaki sosyal ilişkiler (Akrabalık ilişkileri; Boylar arası sosyal ilişkiler)
- *Altıncı Bölüm:* Geleneksel tedavi yöntemleri (otacılık) (Ruh bilimsel tedavi yöntemleri; Bitkisel tedavi yöntemleri; Kuşlar, balıklarla tedavi yöntemleri)
- *Yedinci Bölüm:* Balık avlama yöntemleri (Balık tutmak için kullanılan araçlar; Balık avlama metotları; Kuş avlamak için tuzak kurma yöntemleri; Balık avlamakla ilgili inançlar ve geleneksel yöntemler)
- *Sekizinci Bölüm:* Kuş besleme yöntemleri (Yırtıcı kuşları eğitme yöntemleri ve gerekli araçlar; Kartal eğitme yöntemleri; Kuş beslemekle ilgili batıl inançlar ve gelenekler; Avcılık ve kuş beslemenin önemi)
- *Dokuzuncu Bölüm:* Batıl ve dinî inançlar (Doğaya tapınma; Din; Din ile gelenek görenekler)
- *Onuncu Bölüm:* Geleneksel yaşamla ilgili uğraşlar (Tarla ve köy işleriyle ilgili uğraşlar; Gündelik ev işleri ve günlük yaşama dair sözler; Evcil hayvanlar ve böceklerle ilgili uğraşlar)

Sonuç bölümünde ise; atların vücut bölümleri ve çeşitli özelliklerine göre adlandırılmaları (baş, kulak, göz, burun, burun ucu, ağız, sagah, çene, kaş, alın, kakül, yele, sohtih, boyun, ense kökü, sırt bölgesinde yer alan bölümler (saurı, jaya, jon, tös,) gövde, dirsek, göğüs, bud, kaburga, bel, kuyruk, harın, toynak, baldır); Kuşların çeşitli özelliklerine göre adlandırılmaları (baş, göz, kanat, kuyruk, tüy, bud, ayak, tırnak, tavan, rengi, beden büyüklüğü adı); Kartalların yaşlarına göre adlandırılmaları gibi ek bölümler yer almaktadır.

Ayrıca Kazakçadaki bazı sözlerin (45 adet) açıklamaları ile bu kitapta yer verilen bilgilerin derlenmesinde katkıda bulunan kişiler listesine ve kaynakçaya da yer verilmiştir.

Budunbilim kapsamında yapılmış diğer çalışmalar ise şu şekilde sıralanabilir:

3.13. K. Bikhumar, *Kazaga Katıstı Dini Salt-Destürler Jenye Dini Ügımdar* [Ölümlerle İlgili Dini Gelenekler Ve İnançlar], Ölgey, 2004.

3.14. K. Bikhumar, *Kazak Halkının Destürli Toi-Mereke, Sayık Sairan, Ultık Oiın Tamaşaları* [Kazak Halkının Geleneksel Bayramları, Eğlence Törenleri, Milli Oyunları], Ölgey, 2004.

3.15. K. Bikhumar, *Kazak Halkının Salt-Destürlerinen*, [Kazak Halkının Geleneklerinden], Ölgey, 2004.

- 3.16. K. Bikhumar, *Kazak Halkının Tuis Tugandık Jüiyesi, Urpak Ösiru Terbiyeleu Desturi, Üilyenu Gurıptarı* [Kazak Halkının Akrabalık İlişkileri, Çocuk Büyütme - Terbiye Etme Geleneği, Düğün Gelenekleri], Ölgey, 2005.
- 3.17. K. Bikhumar, *Kazaktar* [Kazaklar], Ölgey, 2005.
- 3.18. K. Bikhumar, *Kazaktın Baiırgı Baspanaları, Üi Jihazdarı, Ulttıq Kuim-Keşek, İbis-Ayak, As-Susun, Tamak Tagamdarına Katıstı Salt-Destürler* [Kazakların Eskiden Yaşamış Oldukları Evler, Mobilyaları, Milli Kıyafetleri, Kap-Kacaklar, Yiyecek-İçecekleriyle İlgili Gelenek ve Görenekler], Ölgey, 2005.
- 3.19. K. Bikhumar, *Kazaktın Destürli Anşılıgı*, [Kazak Halkının Avcılık Geleneği], Ölgey, 1994.
- 3.20. K. Bikhumar, *Mongoliya Kazaktarının Anşılık Destürü* [Moğolistan Kazaklarının Avcılık Gelenekleri], Ölgey, 1992.
- 3.21. K. Bikhumar, *Sayatşılık Önyer* [Sayatçılıkh Sanatı (Kartal Eğitim Sanatı)], Ölgey, 1992.

Sonuç

Moğolistan'da Türklük bilimi alanına dâhil edilebilecek yahut doğrudan Türklük bilimi ile ilgili olarak başlangıcından itibaren yapılan çalışmalar incelendiğinde; araştırmacıların bireysel çabalarıyla hazırladıkları çeşitli türlerde eserlerden uluslararası projeler çerçevesinde gerçekleştirilenlere kadar oldukça fazla çalışmanın olduğu görülmektedir.

1930'lu yıllarda temeli atılmaya başlanan ve o tarihlerden günümüze dek arkeolojiden tarihe, antropolojiden dil ve epigrafi araştırmalarına kadar pek çok alanda yapılan çalışmalar arasında doğrudan doğruya Eski Türk topluluklarıyla ilgili olanların yanında Mongolistik yahut Altay araştırmaları arasında Türk dili, tarihi ve kültürüne de değinilen çalışmalar da yapılmıştır.

Genel olarak arkeoloji, dil ve tarih-kültür araştırmaları olarak sınıflandırdığımız Moğolistan Türkoloji'sinde; arkeoloji alanında H. Perlee, D. Bayar, N. Ser-Odjav, D. Tseveendorj, Ts. Törbat'ın; dil araştırmalarında B. Bazılhan ile B. Azzaya gibi son dönem genç Türkologlarının, ayrıca Eski Türk Yazıtları metinleriyle ilgili çalışmalarda B. Rinçen, M. Şinehüü, L. Bold, Ts. Battulga'nın ve tarih ile kültür, özellikle de etnoloji (budun bilim) araştırmalarında da A. Amar, B. Batsüren, K. Bikhumar'ın çalışmaları ön plana çıkmaktadır.

Geçmişten günümüze Orta Asya coğrafyasının Türk kültür tarihindeki önemi göz önüne alındığında özellikle Moğolistan Cumhuriyetinin ve söz konusu ülke sınırları içerisinde kalan

toprakların önemi aşikârdır. Geçmişe dayanan dil ve kültür ortaklığı ile bugünlere kadar getirilmiş ve hâlâ bu ülke sınırları içerisinde bozulmadan korunmuş olan tarihî ve kültürel eserlere sahip olmanın yanında benzeri şekilde yaşatılan değerler ile aynı dil ailesine mensup ve çoğunlukla ortak yaşayışın ve düşünce sisteminin izlerini taşıyan dilleri konuşan Türk ve Moğol halkları üzerine yapılacak olan çalışmalar elzemdir. Özellikle Türklük bilimi adına Türk kültür tarihine ait pek çok değeri barındıran bu ülke sınırları içerisinde yine bu topraklarda yetişen ve buraya ait olan insanların bizzat yerinde gerçekleştirdiği çalışmalar da bir o kadar önemlidir. Bu açıdan bakıldığında Moğol bilim adamlarının bilimsel standartlara dayalı hazırlamış oldukları çalışmaların Türklük bilimine, özellikle Türkiye Türkoloji'sine kazandırılması; ayrıntılı ve açıklamalı bibliyografyalarının hazırlanması; gerekli görülenlerin Türkiye Türkçesine çevirilerinin yapılması ve bundan sonra yapılacak Türk-Moğol işbirliğine dayalı projelerin desteklenmesi; bu alanda çalışacak genç Türk ve Moğol araştırmacıların yetiştirilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- ALYILMAZ, C. (2010). 2010 Yılı İtibarıyla Höşöö Tsaıdam Bölgesi ve Orhun Vadisi. *Dil Araştırmaları*, 7, Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2002). Eski Türk Şehirleri ve Semerkant. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 20, Erzurum.
- ALYILMAZ, C. (2002). Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler. *Yeni Türkiye Dergisi*, 46, Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Yayıncılık
- ALYILMAZ, C. (2008). Asya'dan Avrupa'ya Ana Çizgileriyle Eski Türk Uygarlık Eserleri. *Tarihten Bir Kesit Etrüskler 2-4 Haziran 2007 Bodrum Sempozyum Bildirileri*, Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2010). Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri*, C. III, Ankara, ss. 81-87.
- BAYAR, D. (1996). Gurvan Mandalın Hadnı Zurag. *Arheologiın Sudlal*, Tom. XVI, Ulaanbaatar, ss. 89-102.
- GÜL, B. (2003). Moğolistan Halk Cumhuriyetinde Türklük Bilimi. *A.Ü. DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 5-7 Mayıs 2003*.
- GÜL, B. (2005). L. Bold: Orxon biçgiin dursgal II. *Türkbilig*, 10, ss. 153-156.
- GÜL, B. (2006). Moğolistan'daki Türk Yazıtları Üzerine Yeni Bir Eser. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(4), Ankara, ss. 149-153.
- GÜL, B. (2006). Moğolistan'da Türkolojinin Gelişimi ve Moğolistan'da Yapılması Gerekli Türkoloji Çalışmaları Üzerine I, *Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 25-26 Mayıs 2006*, (Yayına hazırlayanlar: Yunus Koç, Serdar Sağlam, Cahit Gelekçi), ss. 203-218.
- GÜNGÖR, H. (2002). Eski Türklerde Din ve Düşünce. *Türkler*, C 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 264.

- JACOBSON, E. (1998). The Recreation of Landscape Settings in Petroglyphs of Northern Central Asia, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 3.
- MERT, O. (2007). Kemaliye’de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, Erzurum.
- MERT, O. (2007). Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye de Bulunan Damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, Erzurum, ss. 281-305.
- MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat –Şine Us*. Ankara.
- MERT, O. (2009). Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Urganlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 39, Erzurum.
- SERTKAYA, O. F. (1982). Köl Tigin Kitabesinin Dikilmesinin 1250. Yıl Dönümü Dolayısı İle Moğolistan Halk Cumhuriyetindeki Köktürk Harfli Metinler Üzerinde Yapılan Arkeolojik ve Filolojik Çalışmalara Toplu Bir Bakış. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: TKAE Yay.
- SERTKAYA, O. F., ALYILMAZ, C. ve TSENDİYN, B. (2001). *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara
- TEZCAN, M. (1990). *Eski Türklerde Damga*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- TSEVEL, Ya. (2013). *Mongol Helnii Tovç Tailbar Toli*. Ulaanbaatar.